

MYRIOKEPHALON SAVAŞI'NIN YERİ KONUSUNA COĞRAFİ BİR YAKLAŞIM

Doç. Dr. Mehmet Akif CEYLAN*

Öz

Makalede, Myriokephalon Savaşı'nın yeri konusunda, iki önemli tarihi kaynakta geçen coğrafi terimlere ve tasvirlere dayanılarak, savaşın yapıldığı coğrafi ortam şekillendirilerek bir sonuca ulaşılması amaçlanmıştır. Bu tarihi kaynaklardan birincisi, Niketas Khoniates'in Historia adlı kitabıdır. İkincisi, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un İngiltere Kralı Henry Plantagenet'e gönderdiği mektuptur. Bu kaynaklardan savaşın yapıldığı geçidin; konumu, uzunluğu, genişliği, doğrultusu, jeomorfolojik, hidrografik ve bitki örtüsü özellikleri ile bazı coğrafi kavramlar ve tasvirler detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Böylelikle elde edilen bilimsel veriler, savaş yeri olduğu ileri sürülen yerlerde yapılan arazi gözlemlerinin verileri ile karşılaştırılmış; benzerlik ve farklılıklar belirlenmiştir. Bütün bu coğrafi veriler ve arazi gözlemlerine göre; söz konusu tarihi kaynaklarda ifade edilen savaş yerinin coğrafi ortamına en uygun sahanın Kûfi Boğazı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Myriokephalon Savaşı, Kılıç Arslan, Manuel Komnenos, Kûfi Boğazı, Karamık Beli, 1176.

Abstract

A Geographical Approach To The Location Of The Battle Of Myriokephalon

This paper aims to achieve a result about the location of the Battle of Myriokephalon by shaping the geographical environment of the battle on the basis of the geographical terms and descriptions mentioned in two important historical sources. The first one of the aforementioned historical

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, maceylan@marmara.edu.tr

sources is Niketas Choniates' book titled "Historia", and the second one is the Byzantine Emperor Manuel Komnenos' letter to the King of England, Henry Plantagenet (Henry II of England). The geographical concepts and descriptions such as location, length, width, direction, geomorphologic and hydrographical features and flora of the location of the battle as mentioned in these sources were analysed in details. Objective scientific data thus obtained were compared with the data obtained from field observations at areas asserted to be the location of the battle to establish similarities and differences. According to all these geographical data and field observations, Kûfi Gorge is the area that best matches the geographical environment specified to be the location of the battle as mentioned in the aforementioned historical sources.

Key words: *Myriokephalon Battle, Kılıç Arslan, Manuel Komnenos, Kûfi Gorge, Karamik Beli, 1176.*

Milli tarihimizin önemli bir dönüm noktası olan ve 17 Eylül 1176 tarihinde yapılan Myriokephalon (Myriocephalum) Savaşı'nın yeriyle ilgili tartışmalar uzun bir zamandır devam etmektedir. Bugüne kadar savaşın yeri konusu genellikle tarihçiler tarafından ve tarihi açıdan ele alınmış; farklı görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle tarihi kaynaklarda savaşın geçtiği yer konusunda kesin bilgi ve belgenin yokluğu, tartışmalara zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla konu tarihi açıdan tartışılmaya müsait olup, şüphesiz bundan sonra da tartışma devam edecektir. Buna karşılık konuya coğrafi açıdan yaklaşıldığında, savaş yerinin daha kolay tespit edilebileceği anlaşılmaktadır.

Coğrafi şartların, savaşın yerini, yapılış tarzını ve sonucunu büyük ölçüde belirlediği görülmektedir. Bu bağlamda savaşın yeri, bir rastlantı değil, bilinçli bir şekilde tercih edildiği söylenebilir. Orduların büyüklüğü ve savaşın sonucu göz önüne alındığında, bu tercihin, Sultan II. Kılıç Arslan tarafından yapıldığı sonucuna varılır. Çünkü bölgenin coğrafyasını iyi bilen Kılıç Arslan, Bizans ordusuyla geniş bir sahada meydan savaşı yapmak yerine; önceden konuşlanıp ordusuna büyük avantaj sağlayan dar bir geçitte savaşı kabul etmiş ve önemli bir zafer kazanmıştır. Savaşın sonucunu da daha çok Bizans ordusunun manevra kabiliyetini en aza indiren coğrafi şartlar belirlemiştir.

Makalede Myriokephalon Savaşı'nın yeri konusunda iki tarihi kaynakta geçen coğrafi terimlere ve tasvirlerle dayanılarak sonuca gitme düşüncesinden hareket edilmiştir. Bu nedenle makalede tarihi tartışmalara girilmemiş, savaşın yeri konusunda ileri sürülen farklı görüşlerin hepsi nispeten detaylı incelenmiş olmakla birlikte, bunlar hakkında özet bilgiler verilmiştir. Keza Myriokephalon Savaşı öncesinde Anadolu, Bizans ve Selçukluların durumu, savaşın nedenleri, sonuçları gibi konulara da değinilmemiştir. Buna karşılık makalede, tartışılmakta olan Myriokephalon

Savaşın yeri konusunda iki tarihi kaynakta geçen coğrafi unsurlar belirlenmiş, bunların her biri ayrı veri olarak değerlendirilmiş ve açıklanmıştır. Böylece savaşın yapıldığı coğrafi ortam şekillendirilmiştir. Daha sonra bu coğrafi bulgular ile savaş yeri olduğu ileri sürülen sahalarda coğrafi özellikleri karşılaştırılmış ve nispeten detaylı jeomorfolojik analizlerden elde edilen bilgilerle savaşın yapıldığı yer tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunda iki tarihi kaynağın yanı sıra 1/100.000 ve 1/25.000 ölçekli topografya haritaları, uydu görüntüleri ve farklı tarihlerde savaş yeri olduğu ileri sürülen bütün alanlarda yapılan arazi gözlemlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Tarihi Kaynaklara Göre Savaş Yerinin Coğrafi Özellikleri

Savaş yerinin konumu ve coğrafi özelliklerinin belirlenmesinde aynı döneme ait iki ana kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlardan birincisi, saray tarihçisi ve İmparatorun genel sekreteri Niketas Khoniates'in *Historia* adlı kitabıdır. Bu kitapta savaş yerinin coğrafi özellikleri ve hatta savaşa etkileri nispeten ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Diğer kaynak ise, savaşa bizzat ordusunun başında katılan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un İngiltere Kralı II. Henry Plantagenet'e gönderdiği mektubudur. Bu mektupta, doğal olarak savaşın yapılış tarzı siyasi bir üslupla anlatılmıştır. Aynı zamanda birbirini doğrulayan bu iki kaynakta geçen coğrafi terimler ve tasvirler, esasında savaşın yeri konusunda birinci derecede önemli kanıtlardır. Bunlar aşağıda ayrı ayrı ele alınmış ve özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Savaş Yerinin Konumu: Myriocephalon Savaşı ile ilgili ileri sürülen bütün görüşlerde, savaşın yapıldığı belirtilen yerler iki bölgede toplanır. Bunlardan birincisi Çivril (Denizli) yöresi, diğeri ise Eğirdir Gölü'nün kuzey kesimleridir.¹ Bu çalışmada değerlendirilmeye alınan görüşlerden 4'ü Çivril yöresi, 3'ü de Eğirdir Gölü'nün kuzey kesimleriyle ilgilidir (Harita 1).

Niketas Khoniates'in ifadesine göre,

*"İmparator başkentten hareketle Phrygia ve Laodikeia (Eskihisar) içinden geçip, benim doğduğum yer olan müreffeh ve büyük şehir, eski Kolossai, şimdiki Khonai (Honaz)'a geldi. Khonai'den İmparator, Lampis üzerinden Kelainai (Dinar)'a yürüdü. Bundan sonra İmparator Choma (Homa/Gümüşsu) ve Myriocephalon (anlamı bin kelle)'a geldi. Burası eski ve terk edilmiş bir kaledir veya orada olup bitenlerden bu adını almıştır yahut da orada bu adın ifade ettiği olay vuku bulmuştur. Çünkü bu kale yanında tasvir edeceğim gibi, binlerce Bizanslı'nın kellesine ölümün darbesi inmiştir."*²

¹ Bazı haritalarda, Eğirdir Gölü'nün kuzey kesimi Hoyran Gölü olarak adlandırılır.

² Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çeviren: Fikret Işıltan), AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayını, XIX. Dizi-Sa. 15, Ankara, 1995, s. 123.

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, İmparator, Gümüşsu'ya ve buradan da Myriokephalon'a gelmiştir. Myriokephalon ise eski ve terk edilmiş bir kaledir. Kale, orada olup bitenlerden bu adını almıştır. Dolayısıyla Myriokephalon adı, kaleye savaştan sonra Bizanslılar tarafından verilmiş ve savaşın vahametini anlatmaktadır. Yine Homa ve Myriokephalon yer adının birbirinin ardı sıra zikredilmesi; bu ikisinin arasında başka bir yer adının geçmemesi de oldukça dikkati çekmektedir. Buna göre Myriokephalon Kalesi, Gümüşsu (Homa) civarında bir yerde olmalıdır.

İmparator Manuel Komnenos, İngiltere Kralı II. Henry Plantagenet'e gönderdiği mektubunda; *"Türklerin Cybrilcymani dedikleri civardaki bir bölgenin dar geçitlerinin yakınına çekildiğimiz zaman" ... "ordumuza ansızın hücum ettiler"*³ demektedir. Dikkat edilirse, Cybrilcymani, Türklerin bu yöreye verdikleri bir isimdir. Büyük bir ihtimalle bugün Çivril adını Cybril-cymani'den aldığı anlaşılır. Esasen doğal olarak yetişmiş çim ve çimenlerden dolayı buraya Türkler tarafından verilen Türkçe *"Çivril Çimeni"* (bugün de Yeşil Çivril denir) adını, Manuel, Cybrilcymani şeklinde telaffuz etmiştir.

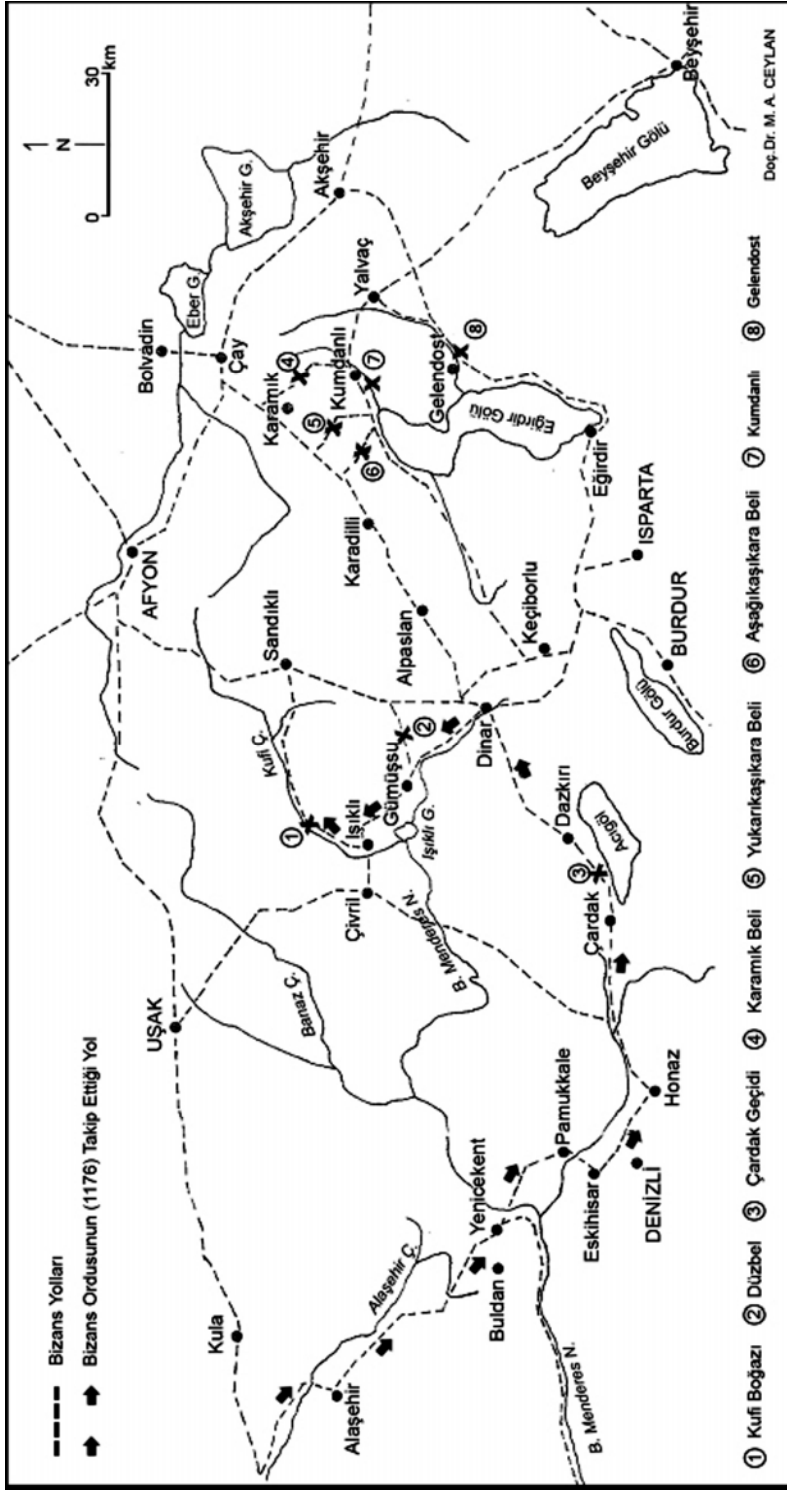
Ioannes Kinnamos ise, İmparator'un savaşa hazırlık aşamasında, *"Kendisi birkaç adamla ovalardan geçip Acıgöl civarında Lampe'ye doğru ilerledi ve Menderes Nehri'nin doğduğu yere yakın bir yerde bulunan zamanla çökmüş bir kaleyi (Sublaion) tekrar inşa etti."*⁴ Ioannes Kinnamos eserin devamında 1176 yılında *"İmparator Laodikeia ve Menderes Nehri çevresindeki bölgelere yolculuk yaptı. Niyeti bütün ordusunu Konya kuşatması için kullanmaktı"*⁵ şeklinde bahseder. Ioannes Kinnamos'un kaydettiği metin birkaç satır sonra sona ermektedir. Bu ifadelerden Bizans ordusunun Büyük Menderes Nehri çevresindeki bölgelere, daha doğrusu Büyük Menderes Nehri'nin doğduğu yere yakın geldiği anlaşılır. Aynı şekilde birçok yayında da Büyük Menderes kaynakları ifadesi geçmektedir.

Büyük Menderes kaynakları ifadesi, esasında nehrin yukarı çığırından gelen çayların birleştiği, böylece büyük bir akarsuyu teşkil ettiği kısmi kapsamaktadır. Bu bağlamda Küfi Çayı, Dinar Suyu, Işıklı ve Gököl kaynaklarından gelen sular Çivril'in güneydoğusundaki Işıklı Gölü'nde birleşmektedir. Büyük Menderes Nehri, bir anlamda Işıklı Gölü'nden Ege Denizi'ne boşaldığı yere kadar olan ana mecrayı ifade etmektedir. Menderes kaynakları yöresi dar anlamda, Işıklı ve Gököl kaynakları ve bunların oluşturduğu oldukça geniş göl ve bataklık alanları kapsamaktadır. Eğer kavramın sınırı biraz daha geniş tutulursa, Dinar yakınındaki Suçikan ve Düdensuyu kaynakları da dâhil edilebilir.

³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantagenet", *Byzantinische Zeitschrift*, 29, Leipzig-Berlin, 1929-1930, s. 238.

⁴ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Yayın Hazırlayan: Işın Demirkent) AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIX. Dizi-Sayı 18, Ankara, 2001, s. 213.

⁵ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s. 214.

Harita 1. Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı ileri sürülen yerlerin konumu.

Kısaca Büyük Menderes kaynakları teriminden Çivril Ovası'nda bulunan Işıklı Gölü ve civarı anlaşılmaktadır.

Niketas Khoniates, *“İmparator, önünden geçerken, Sultan'ın arzusuna uyarak Sublaion (Homa) Kalesi'ni bizzat tahrip etti”*⁶ demektedir. Dolayısıyla İmparator savaştan sonra dönüşte de Gümüşsu'ya uğramış ve anlaşmada yer aldığı üzere önünden geçerken kaleyi bizzat yıktırıştır. Bundan başka,

*“Bizanslılar Honaz'a vardıklarında, artık ön ve arkalarında bir daha düşman görmeyeceklerinden dolayı sevinçle dizleri üstüne çöktüler. İmparator, her yaralı ve hastanın uygun bir tedavi ücreti olan bir gümüş 'stater' almasını sağladı. Kendisi Philadelphia (Alaşehir)'ya giderek gücünü toplayabilmesi için birkaç gün kaldı; çünkü bu savaşta başına gelenler onu çok hırpalamıştı”*⁷

şeklinde savaştan sonra dönüş güzergâhı ile ilgili bilgiler vermiştir.

Yukarıda kısaca açıklandığı üzere, birinci elden kaleme alınan Bizans kaynaklarına göre, savaş yerinin Gümüşsu (Homa) yakınlarında bir yer olduğu; Bizans ordusunun *“gidiş ve dönüş güzergâhının”* bu noktaya kadar örtüştüğü dikkati çekmektedir. Keza Sublaion Kalesi, Cybrilcymani, Büyük Menderes kaynakları ve daha sonra Myriocephalon adı verilen ve savaşın yapıldığı geçide girmeden önce Bizans ordusunun son konağı olan yıkık bir kale, savaş yerinin ve konumunun belirlenmesinde başlıca anahtar kavramlardır.

Öte yandan tarihi kaynaklarda Gümüşsu'ya yaklaşık 100 km uzaklıkta, başka bir deyişle Bizans ordusunun hareketine göre en az bir haftalık yol mesafesindeki Eğirdir Gölü'nün kuzey kesimleri ve bu arada bulunan dağ, ova, akarsu, göl, bataklık ve yerleşme gibi hiçbir yer adının incelenen kaynaklarda geçmemesinin de önemle belirtilmesi gerekmektedir.

2. Geçidin Uzunluğu ve Genişliği: Manuel Komnenos mektubunda,

*“Yolun darlığı ve geçiş zorluğu yüzünden 10 mil uzunluğunda tek sıra halinde yürümeye başladık. Önden gidenlerle arkadan gelenler arasındaki bağlantı koptu. Ordumuz parçalara ayrılmak zorunda kaldı. Her parça kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldı. Yolun dar olması sebebiyle, Türkler daha önce yapılmış savaşlardan, önden hücum etmenin doğru olmadığını biliyorlardı ve arkadan hücum ettiler. Bu dar yolda barbarlar dört bir taraftan kargı ve oklarını yağmur gibi yağdırdılar”*⁸

demektedir.

⁶ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 133.

⁷ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 132.

⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *a.g.e.*, s. 238.

Niketas Khoniates ise, boğazın uzunluğu konusunda herhangi bir değer vermez. Bununla birlikte “Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir”. Başka bir ifadesinde ise “önce, ağırlıklarından kurtulmuş, hafif birliğiyle Türkleri bu upuzun geçitten sürerek ordusuna böylece geçidi kolayca geçmek imkânını sağlamayı düşünmemiş...ovada yürüdüğü gibi aynı düzende geçidi geçmek istemişti”⁹ şeklinde geçidin uzunluğunu yansıtan veya vurgu yapan bazı bilgiler vermiştir.

Ayiter’e göre,

*“dar geçidin 7-8 km uzunluğunda olması gerekmektedir. Çünkü Bizans ordusunun yürüyüş kolunun 10 mil olduğu söyleniyor. Savaş anında bütün Bizans ordusunun geçit içinde olduğu da tartışmasızdır. Geniş bir yolda 10 mil yürüyüş kolu bulunan ordunun dar geçit içinde daha da uzayacağı kabul edilebilir. Her halde dar bir geçit içinde ordunun uzunluğu azalmayacağına göre geçidin 10 mil=7-8 km olması gerekmektedir.”*¹⁰

Çay ise, Bizans ordusunun sıkışık nizamda 15 km kadar uzunlukta bir konvoy halinde olduğunu belirtmektedir.¹¹

Geçidin genişliği ise farklılık arz etmektedir. Manuel Komnenos’un “Yolun darlığı ve geçiş zorluğu yüzünden 10 mil uzunluğunda tek sıra halinde yürümeye başladık” ifadesinden geçidin bir süre sonra iyice daraldığı; bir öküz arabasının geçebileceği genişlikte, her iki yandan ok ve mızrak atış mesafesinde olduğu öğrenilmektedir.

Yukarıda verilen bilgilerden geçidin uzunluğu konusunda kesin bir fikir edinilmektedir. Söz konusu geçidin, “upuzun” veya “uzun bir vadi” olarak tanımlandığı ve bütün Bizans ordusunu (yaklaşık 70.000 asker, 3000-5000 öküz arabası vd) içine aldığına ve özellikle de İmparator’un verdiği değere göre; uzunluğun en azından 15 km.den daha fazla olması gerektiği sonucuna varılır. Hatta İmparator’un ifade ettiği 10 mil (1 Bizans mili 1480 m) dikkate alınırrsa; boğazın uzunluğunun 15 km.den fazla olduğu da kesinlik kazanır.

Geçidin genişliği/darlığı konusunda ise kesin bir bilgiye rastlanmıyor. Fakat İmparator, yolun darlığı yüzünden tek sıra halinde yürümeye başladıklarını belirtmektedir. Buna göre geçidin genişliği en dar kısımlarında 20-30 m.ye kadar azaldığı söylenebilir. Aynı şekilde savaştan sonra dönüşte, Niketas Khoniates, “yolun dar kısmı geçildikten sonra Türkler Bizanslılara arkadan tekrar saldırdılar” demektedir. Bizans ordusu hem ileri yürüyüşte ve hem geri dönerken geçidin dar kısmından geçmiştir.

⁹ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁰ Kudret Ayiter, “Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: 2 (Ayrıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1981, s. 691.

¹¹ Mehmet Abdulhalük Çay, *Anadolu’nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1984, s. 109.

Öte yandan Tzibritze adı verilen geçit dar kısmın öncesinde ve sonrasında nispeten genişlemektedir.

3. Geçidin Doğrultusu: Niketas Khoniates'in eserinde, "Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir. Kuzeye doğru gittikçe dikliği azalır ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır. Güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşir ve sarplaşır"¹² bilgileri yer alır. Burada açık bir şekilde yön belirtildiğine göre; geçit kabaca kuzey-güney sektöründe uzanmaktadır.

4. Geçidin Jeomorfolojik Özellikleri: Niketas Khoniates, savaş yerinin jeomorfolojik özelliklerini tasvir eden önemli ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Nitekim eserinde,

"Sultan bir anlaşmaya varlamayacağını anlayarak, Bizans ordusunun Myriokephalon'dan hareket ettikten sonra geçmesi gereken ve Tzibritze Geçidi adını taşıyan yolun darlaştığı yeri işgal etti. Geçmek isteyecek olurlarsa Bizanslılara derhal karşı koymak üzere birliklerini bu dar geçide doldurdu. Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir. Kuzeye doğru gittikçe dikliği azalır ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır. Güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşir ve sarplaşır. Önünde böylesine güç geçilir bir yol bulunmasına rağmen İmparator, ordusu için hiçbir ön tedbire başvurmamıştır. Türkleri bu upuzun geçitten sürerek ordusuna böylece geçidi kolayca geçmek imkânını sağlamayı düşünmemiş, aksine, barbarların tepeleri ellerinde tuttukları, bütün kuburlukları boşaltmaya ve bütün oklarını fırlatmaya hazır buldukları kendisine bildirdiği halde, ovada yürüdüğü gibi aynı düzende geçidi geçmek istemişti."¹³

Niketas Khoniates devamında,

"Ordu yolun güçlük arz eden kısmına gelince, Angelos'un oğullarıyla aynı zamanda Makrodukas ve Lapardas da birlikleriyle hiçbir ayrı saldırıya uğramadan geçip ilerlediler. Bunların yaya kuvvetleri dağların engebeli uzantısında bulunan Türklere saldırıp onları ürkütmüş ve geçidin sarp duvarlarına doğru sürmüşlerdi. Ancak Bizanslılar öncü kuvvetlerle aralarındaki bağlantıyı ihmal ettiler ve Türkler de gittikçe artan sayıda ve bütün güçleriyle sarp ve yüksek tepelerden, aşağıda yürüyüş halinde bulunun Bizanslıların üzerine atılarak tek birliklerin bağlantısını kestiler ve gittikçe artan bir cesaretle taarruzlarını sürdürdüler. Türkler büyük gruplar halinde Bizanslıların geçebileceği bütün yol ve patikaları tutarak geçidi tıkadılar. Dar geçit içinde sıkışan Bizanslılar birbirlerinin hareketini engelliyor ve düşmana zarar veremiyorlardı. İş yalnızca bununla da kalmadı. Bizans-

¹² Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

¹³ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

lular arkadan gelenlerin yolunu da tıkıyor ve bu yüzden bir takviye de alamıyorlardı. Kendileri de geriye veya yan taraflara kaçamıyorlardı. Çünkü yolu tıkayan arabalar öndeki birliklerin ne geri çekilmesine, ne de uygun mevzi almasına müsaade ediyordu. Bu arabalar Bizans İmparatoru ile ordusunun önünde, yolu kapayan bir duvar teşkil ediyordu. Böylece Türklerin oklarıyla öküz ve sürücüsü, at ve binicisi ölüp gitti; çatlak ve yarıklar cesetle doldu, ağaçlar arasını maktul düşenler doldurdu, Bizanslılar Türkler şimdi arkalarında da bulunduğu cihetle, ne öne, ne de arkaya gidebiliyorlardı ve geçit içinde koyunlar gibi boğazlandılar.”¹⁴

Ayrıca,

“Türkler yukarıdan aşağıya doğru savaştıkları cihetle gittikçe güçleniyorlardı. Yakından atılan oklar gövdelerini delik deşik ediyordu. Birkaçı Türkleri yararak canlarını geçitten kurtarmışlardı ama bunlar da arkadaki yarıklarda ölümü buldular. Çünkü geçidin burasında birbiri yanında yedi adet yarık (hendek ?) vardır ve burada geçit biraz genişler ve hemen yine daralır. Yarıklar Türkler tarafından işgal edilmiş, dikkatlice korunmaktaydı. Aslında bu civarda Türklerle dolu olmayan hiçbir yer yoktu. Hendekler, içlerine dolan cesetlerle düzelmış vadiler tepelere dönmüştü. Çalılıklar cesetlerle örtülmüştü”¹⁵

şeklinde savaşı ve yerinin özelliklerini etraflıca anlatmaktadır.

Niketas Khoniates, savaş sırasında bir askerin sözlerini de aktarmaktadır.

“Asker, sözlerinin olanca ağırlığını İmparator’a çevirerek şöyle devam etti: Sen değil misin bizi bu Tanrı’nın terk ettiği dar geçide zorla tıkıştırıran? Dağların çöktüğü, kayaların üzerimize düşerek bizi ezeceği bu örs içinde, bu ölüm mengenesine sıkıştırıran sen değil misin? Bu felaket vadisinden bu cehennem ağzından bize ne? Bu yamrı yumru, sert yokuşta yürümeye çabalamaktan kazancımız ne?”¹⁶

diye sormaktadır.

Niketas Khoniates’ten öğrendiğimize göre; yolun darlaştığı yere Tzibritze Geçidi denilir. Bu Bizanslıların geçide verdiği ve günümüze ulaşmayan bir isimdir. Yol, Myriokephalon Kalesi ile Tzibritze Geçidi arasında daha geniş olup ulaşım elverişli özellikler taşımaktadır. Keza Tzibritze Geçidi’nden sonra da yol genişlemektedir. Demek ki geçit, yolun güçlük arz eden kısmını teşkil etmektedir. Geçit içinde yüklü öküz arabalarının geçebileceği ana yolun yanı sıra, yamaç kısımlarda patikalar da yer almaktadır.

¹⁴ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁵ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 126, 127, 131.

¹⁶ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 130.

İki tarihi kaynakta, geçidin içinde farklı konumlarda bulunan tepelerden bahsedilir. Manuel Komnenos mektubunda anlattığına göre;

“Biz bu şartlar altındayken ve çatışmanın bütün yükünü taşıırken, artçılarımız olan Grek, Latin ve diğer milletlerin askerleri düşman oklarına karşı koyamadılar. Şiddetli saldırı ve püskürtme hareketi sırasında askerler yakında bulunan bir tepeye kale niyetine erişmek için ellerinden geleni yaptılar. İlerleyenler ötekilerinin üstlerine ister istemez yüklendiler. Kalkan geniş toz bulutundan askerler bastıkları yerde ne olduğunu göremez hale geldiler. İnsanlar ve atlar birbirlerini çığneyerek engel tanımaksızın ileriye atıldıklarında yakındaki bir uçurumdan derin vadiye döküldüler. Böylece sadece erlerin değil, en meşhur şövalye ve en yakın akrabalarımızdan bazılarının da ölümüne yol açtı.”¹⁷

Bu tepe vadinin kenarında, kale görünümlü nispeten yüksekçe bir yerdir.

Diğer bir tepeden ise Niketas Khoniates bahseder: *“Ordunun tehlikeli geçidi arkasında bırakmış olan öncü birliği, bir anlamda emniyet arz eden bir tepeyi işgal ederek orada etrafta hendekle çevrili bir ordugâh kurdu.”¹⁸* Öncü birlikler, geçidin çıkışında (kuzey kesimde), stratejik bir öneme sahip olan nispeten yüksek ve geniş bir tepeyi ordugâh yapmıştır. Daha sonra İmparator Manuel Komnenos da bu öncü birliklerinin bulunduğu yere gelmiştir. Tepenin etrafında savunmayı güçlendirmek amacıyla hendekler kazılmıştır. Dirimtekin, Bizans ordusunda her menzilde, her akşam hendek kazılarak ordugâhın muhafaza edildiğinden bahsetmektedir.¹⁹ Yani hendek kazılması, o dönemde olağan savunma önlemleri arasında yer almaktadır.

Ayrıca Niketas Khoniates, *“Tzibritze Geçidi’nde kuzeye doğru gidildikçe yüksek yamaçlarda dikliğin azalarak yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini aldığından”²⁰* söz etmektedir. Dolayısıyla savaşın yapıldığı geçidin kuzey kesiminde geniş vadiler ve yayvan tepeler gözlemlenmelidir.

Niketas Khoniates ve İmparator Manuel Komnenos’ın sözünü ettiği geçidin başlıca jeomorfolojik özellikleri şöyledir:

- Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun ve derin bir vadedir. Bu vadi terimi Manuel Komnenos’un mektubunda bir, Niketas Khoniates eserinde birçok defa tekrar edilir. Bu geçit terimiyle, bir akarsu tarafından kazılmış bir boğaz; bir yarma vadi anlaşılır. Vadinin taba-

¹⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *a.g.e.*, s. 238, 239.

¹⁸ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁹ Feridun Dirimtekin, *Konya ve Düzel (1146 ve 1176)*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1944, s. 111.

²⁰ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

nı, ağır yüklü öküz arabalarının geçebileceği genişlikte, düzgünlükte ve eğimde olup; burası eskiden beri yol olarak kullanılır.

- Geçit, yüksek ve geniş yamaçlarla çevrenmiştir. Geçit ana hatlarıyla kuzey-güney doğrultusunda uzandığına göre, bu yamaçlar, doğu ve batı tarafa bakmaktadır. Yamaçlar yer yer sarp duvarlar halinde yükselebilir. Eğim değerleri de oldukça yüksektir. Bu yamaçların bazı kesimlerinde yüksek tepeler vardır.

- Tzibritze Geçidi'nden kuzeye doğru gittikçe yamaçların dikliği azalır ve topografya yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır. Diğer yandan güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşip sarplılaşır. Bu itibarla geçidin kuzey kesiminde, akarsu yatağı ve çevresinde nispeten genişçe bir alüvyal sahanın bulunduğu anlaşılır. İmparator'un mektubunda geçen "Allah'ın yardımıyla açık araziye çıkıncaya kadar"²¹ ifadesi de, geçitten çıktıktan sonra açık bir arazinin olduğunu doğrulamaktadır.

- Geçidin kenarında yedi adet yarık/hendek (?) vardır. Burada geçit biraz genişleyip hemen yine daralmaktadır. Genellikle yarıklar doğal olarak oluşan, hendekler ise insanlar tarafından açılan çukurlardır. Burada yarıklar, dar ve derin geçidin kenarlarında bulunduğuna göre, geçidin yüksek ve geniş yamaçlarında gelişen ve vadi tabanında ana akarsuya boşalan yüksek enerjili derelerin kavuşum noktasında açtıkları dar ve derin vadiler ile sel yarıntılarını olmalıdır. Çünkü Niketas Khoniates'in Historia adlı eserinin tercüme metninde verilen "yedi adet yarık/hendek" ifadesi orijinal metninde "VII adet vadi"²² şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla arazide yarık veya hendek değil; ana vadiye açılan dar ve derin tali vadiler gözlenmelidir.

- "Geçit dağların çöktüğü bir yerdedir" denilmektedir. Bu ifadeden geçidin doğu ve batı tarafında dağlık alanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle savaşın yüksek bir dağlık kuşak üzerinde bulunan bir geçitte yapıldığı anlaşılmamalıdır. Nitekim bazı yayınlarda savaşın bir dağ geçidinde yapıldığı ileri sürülmektedir. Oysa incelenen kaynaklarda bunu doğrulayan herhangi bir ifadeye rastlanılmamıştır.

- Tzibritze Geçidi'nin içinde ve kuzey kesiminde çok sayıda tepeler yer almaktadır. Tepelerden biri geçidin dar olduğu bir yerde, vadinin kenarında bulunur. Diğerleri ise geçidin kuzey kesiminde, topografik bakımdan yayvan görünümündedir. Bu tepelerin arasında nispeten geniş tabanlı vadiler vardır.

5. Hidrografik Özellikler: Savaşın yapıldığı geçit içinde bir akarsu yer almaktadır. Niketas Khoniates'in, "İmparator ancak güçlükle, kısmen cesetleri çiğneyerek, atı üstünde bu yol vermez arazide ilerleyip buradan

²¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *a.g.e.*, s. 239.

²² Nicetae Choniatae, *Historia*, Ex Recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae Impensis Ed. Weberi, 1835, s. 238.

akmakta olan suları coşkun çayı geçti. Bu arada Bizanslılardan bir grup İmparatoru görüp koşarak onun yanına geldi ve ona katıldı.” Eserin başka bir yerinde “İmparator onların yanına gelmezden önce, biraz evvel sözünü ettiğim ırmak yanındayken susuzluk hissetmiş ve refakatçilerinden birisine, bir kova bularak kendisine su getirmesini rica etmişti”²³ ifadelerinden geçit içinde kurak dönemde akış gösteren, nispeten büyük bir akarsuyun mevcut olduğu öğrenilmektedir.

Ülkemizin hidrografik şartlarında savaşın yapıldığı Eylül ayı, yeraltı ve yerüstü sularında azalmanın azami seviyesine ulaştığı bir döneme tekabül etmektedir. Bu bakımdan Bizans kaynaklarında akış halinde olan bir çayın varlığından söz edilmesi dikkati çekmektedir. Savaş yeri olduğu ileri sürülen bütün yerlerde farklı büyüklüklerde akarsular yer almaktadır. Fakat Kûfi Çayı dışındaki diğer akarsular, genellikle kısa boylu (10-15 km) ve sel karakterli akış rejimine sahip derelerden oluşmaktadır.

Öte yandan Sandıklı Ovası’ndan Çivril Ovası’na doğru Kûfi Boğazı’ndan geçen bir büyük akarsu varken, Düzbel, Karamık, Aşağı ve Yukarıkaşıkara bellerinde, su bölümü hattının her iki tarafına doğru akış gösteren iki ayrı akarsu (dere) bulunur. Başka bir ifade ile Kûfi Boğazı ile yukarıda adı geçen sahaların drenaj şebekelerinin kuruluşu farklı özellikler taşımaktadır.

Ayrıca söz konusu akarsu, içinden yüklü öküz arabalarının geçebileceği genişlikte ve 15 km.den fazla uzunlukta boğaz karakterinde bir vadiyi şekillendirebilecek büyüklükte olmalıdır. Bu ana akarsuya, doğu ve batı tarafta bulunan geniş ve yüksek yamaçlar üzerinde gelişen kısa boylu dereler bağlanmalıdır. Dolayısıyla geçidin hidrografik şebekesinde ana akarsuyun yanında küçük kollar da yer almalıdır. Geçitte su kaynaklarının varlığı konusunda ise herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

6. Bitki Örtüsü: İki tarihi kaynakta savaş yerinin bitki örtüsü konusunda çok az bilgi mevcuttur. Niketas Khoniates’in, “Böylece Türklerin oklarıyla öküz ve sürücüsü, at ve binicisi ölüp gitti; çatlak ve yarıklar cesetle doldu, ağaçlar arasını maktul düşenler doldurdu, kan selleri peyda oldu ve insan ve hayvan kanı bir arada aktı”²⁴, “hendekler içlerine dolan cesetlerle düzelmiş, vadiler tepelere dönmüştü, çalılıklar cesetlerle örtülmüştü”²⁵, “İmparator Manuel bir ahlât ağacının gölgesine sığınmış, yorunluğunu atarak taze kuvvet kazanmak istiyordu”²⁶ şeklindeki kitabın farklı yerlerinde geçen ifadelerinden geçidin ve yamaçların çalı ve ağaç formunda bir bitki örtüsüyle kısmen veya tamamen kaplı olduğu öğreni-

²³ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 128.

²⁴ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 125.

²⁵ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 131.

²⁶ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 127.

lir. Keza Selçuklu ordusunun geçidin yüksek kesimlerinde gizlenerek konuşlandığı göz önüne alındığında; yamaçların çalı ve ağaç formunda ve belirli bir yoğunlukta bitki örtüsüyle kaplı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kaynakta geçen ahlât (yabani armut) ise Anadolu'nun hemen her yöresinde orman açıklıklarında ve güneşli alanlarda doğal olarak yetişen bir ağaç türüdür.

7. Toz Bulutu/Fırtınası: Savaşın şiddetlendiği bir esnada bir toz bulutu veya fırtınası meydana gelmiştir. Nitekim Niketas Khoniates,

“Bu sırada şiddetli bir fırtına da koparak etraftaki kum, toz ve topraklı savaşı orduların üzerine fırlattı. Sanki bir gece savaşı yapıyordu. İnsanlar karanlıkta yürümeye çalışıp birbirinin üzerine gidiyor ve dost-düşman ayırmadan öldürüyordu. Kendi arkadaşını ayırmak imkânı yoktu. Türkler ve Bizanslılar kendi arkadaşlarına da kılıç sallıyor, karşısına çıkanı öldürüyorlardı. Öyle ki, oradaki yarıklar bir kitle mezarı haline geldi. Burada Bizanslılar, Türkler, atlar, öküzler ve yük hayvanları yan yana yatmaktaydı. Ancak Bizanslılardan, özellikle İmparator ailesi mensupları ile soylulardan ölenler diğerlerinden çok fazlaydı. Kum fırtınası dinip de göz gözü göstermez karanlık ortadan kalkınca, askerlerin gözleri önüne korkunç bir manzara serildi: hepsinin ellerine, omuzlarına kadar maktullerin cesetleriyle çevrilmişti”²⁷

ifadeleriyle toz bulutu/fırtınasının şiddeti ve savaşa etkileriyle ilgili detaylı bilgiler vermiştir.

Aynı konu Manuel Komnenos'un mektubunda,

“Şiddetli saldırı ve püskürtme hareketi sırasında askerler yakında bulunan bir tepeye kale niyetine erişmek için ellerinden geleni yaptılar. İlerleyenler ötekilerinin üstlerine ister istemez yüklendiler. Kalkan geniş toz bulutundan askerler bastıkları yerde ne olduğunu göremez hale geldiler. İnsanlar ve atlar birbirlerini çiğneyerek engel tanımaksızın ileriye atıldıklarında yakındaki bir uçurumdan derin vadiye döküldüler. Böylece sadece erlerin değil, en meşhur şövalye ve en yakın akrabalarımızdan bazılarının da ölümüne yol açtı”²⁸

şeklinde yer almaktadır.

Niketas Khoniates'e göre, oldukça yoğun olan toz/kum fırtınası, hemen bütün savaş alanını etkilemiştir. Onun ifadesinden toz oluşumunun şiddetli rüzgârdan kaynaklandığı sonucuna varılır. Fakat İmparator'un ifadesinde geçen “kalkan geniş toz bulutundan” ise, savaş esnasındaki hareketlilikten dolayı savaş sahasının bir kısmında toz oluştuğu anlaşılır. Dirimtekin'e göre de, “muharebeden mütevellit bir toz dalgası et-

²⁷ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 127.

²⁸ Alexander Alexandrovich Vasilev, *a.g.e.*, s. 239.

rafi istila etmiş idi. Göz gözü ve kimse gittiği yeri görmüyordu.”²⁹ Dirimtekin de toz bulutu/fırtınasının meydana gelişini savaşa bağlamıştır.

Toz bulutu/fırtınasının meydana gelmesi için, havada bir süre asılı kalabilecek kil ve silt gibi küçük unsurlarında arazi yüzeyinde bulunması gerekir. Toz bulutu/fırtınasının yoğunluğundan anlaşıldığına göre, bu bol miktardaki malzeme, Türkiye şartlarında nispeten geniş bir akarsu vadisinde, alüvyal bir düzlükte veya eski bir göl tabanı gibi birikim saharalarında bulunabilir. Bel, yüksek geçit ve eğimli yamaçlar, genellikle erozyona maruz kaldıklarından; zeminde yerli kaya veya kısmen iri unsurlar yer almaktadır.

Bir başka nokta da, toz bulutu/fırtınası savaşın yapıldığı yerde bir süredir yağışın düşmediğini, arazi yüzeyinin kuru olduğunu göstermektedir. Ülkemiz ve bölge şartlarında, savaşın yapıldığı Eylül ayı, yaz mevsimini takiben oldukça düşük yağış değerlerine sahiptir. Hatta bazı yıllar Eylül ayında hiç yağışın düşmediği de olmaktadır.

Savaşın Yapıldığı İleri Sürülen Yerler ve Coğrafi Özellikleri

Bugüne kadar yerli ve yabancı yazarlar tarafından Myriokephalon Savaşı ve yeriyile ilgili çok sayıda yayın yapılmıştır. Bu yayınlarda savaşın yeri konusunda ileri sürülen farklı görüşler, çok kısa bir şekilde özetlenerek, aşağıda ayrı başlıklar altında verilmiştir. Keza savaşın yapıldığı ileri sürülen yerlerin coğrafi özellikleri de, bir makale kapsamını göz önünde tutarak, nispeten geniş bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle savaş yerinin konumu, geçidin uzunluğu, genişliği, doğrultusu, jeomorfolojik ve hidrografik unsurlarına temas edilmiştir.

Karamık Beli

Tomaschek, Myriokephalon Savaşı'nın, Eğirdir (Hoyran) Gölü'nün 25 km kadar kuzeydoğusunda Sultandağları ile bu dağların güneybatıya doğru devamı niteliğinde olan Kızıldağ arasındaki Karamık Beli'nde³⁰ yapılmış olması gerektiğini ileri sürmüştür.³¹ Aynı şekilde, Eickhoff, sunduğu bir bildiri de özetle, Bizans ordusunun 1176'da Karamık Beli'nde bozguna uğradığını ve savaşın Kırkbaş-Terziler köyleri arasından geçip Sağır Köyü üzerinden kuzeye, Akharım'a giden vadide yapıldığını kaydetmiş ve Karamık Beli'nin güneyinde bulunan Kırkbaş Köyü'nün adını Myriokephalon Kalesi ile ilişkilendirmiştir.³²

²⁹ Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 117.

³⁰ Coğrafyada bel, belen, boyun, gedik, aşıt ve aşut gibi kavramlar; sıradağlar üzerinde, gelip geçmeyi kolaylaştıran alçak yerleri ifade etmektedir.

³¹ Wilhelm Tomaschek, *Zur Historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, Sitzungsberichte Philosophisch-Historische Classe, Band CXXIV, Wien, 1891, s. 101.

³² Ekkehard Eickhoff, “Der Ort Der Schlacht von Myriokephalon”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 2 (Ayrıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1981, s. 679-687.

Çay, Bizans ordusunun Gümüşsu'dan ayrıldıktan sonra Gümüşsü-Düzbel-Kartı-Haydarlı-Karadilli-Uzunpınar güzergâhını takip ederek Karamık'a ulaştığını ileri sürer.³³ Çay'a göre, Kırtaş-Gökoluk-Süpürgelik vadisinden sonra 3-4 km daha batıda Karamık Beli geçidi yer almaktadır ki, burasının verilen bütün tarihi bilgilerin ışığında savaş yeri olması icap etmektedir. Karamık Beli kuzeybatı-kuzeydoğu istikametinde Sultan Dağları'nı boydan boya yarmaktadır. 1100 m yükseklikte olan ve 300-400 m genişliğinde 5 km kadar devam eden vadinin girişine mahalli olarak "Kanlıdere" adı verilir. Kanlıdere 7 küçük vadiyle birleşir. Bu vadiler, 4-5 km kadar uzunlukta genişçe bir bölgeyi ihtiva etmektedir.³⁴ Savaşın Karamık Beli'nde ve müteakip kuşatmanın Sağır-Kırkbaş-Mısırlı-Körküler bölgesinde yapıldığı kanaatine varan Çay, Yalvaç Ovası'na inen geçitler arasında en uygununun Karamık Beli olduğunu söyler.³⁵ Daha önce yaptığı bir yayında da Çay, aynı görüşlerini ifade etmiştir.³⁶

Coğrafi Özellikleri: Karamık Beli, güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanan Karakuş dağlık kütesinin Sultan Dağları'na yaklaştığı bir kesimde yer almaktadır. En yüksek noktası 2130 m ile Şablalı Tepesi'nde ulaşılan Karakuş Dağları, kuzeybatıda Çöl Ovası, Çamur Ovası ve Karamık Bataklığı ile güneydoğuda Uluborlu, Eğirdir Gölü ve Kumdanlı çukur sahalarının arasında nispi değeri 1000 m'yi geçen yüksek bir rölyef teşkil etmektedir.

Karamık Beli'nden geçen tali karayolu, Karamık Bataklığı'nın kenarında bulunan Karamık Köyü (1030 m)'nin 2 km kadar güneydoğusunda, Koçbeyli ve Akharım köylerinden gelen yolların birleştiği eski su değirmenlerinin bulunduğu mevkide (1100 m) başlamaktadır. Kısmen küçük akarsu vadilerini ve kısmen dağın eğimli yamaçlarını takip eden kıvrımlı karayolu, Koca Tepe (1766 m)'nin güneyinde su bölümü hattında Karamık Beli (1650 m)'ne ulaşmaktadır. Buraya kadar yaklaşık 6.5 km olan karayolu, genellikle kuzeybatı-güneydoğu istikametini takip etmektedir. Karayolu su bölümü hattından itibaren güneydoğuya doğru genellikle az eğimli yamaçlar üzerinde, 5.5 km ileride Sağırköy (1500 m)'e, 6.3 km ilerideki Körküler Köyü (1210 m)'ne ve oradan da Kumdanlı'nın 8 km kadar doğusundaki Mısırlı Köyü (1050 m)'nin yanındaki düzlük alana ulaşır. Buna göre dağlık kütenin her iki tarafında nispi yükselti değerleri aynı olmakla birlikte, yamaç eğimleri ve topografya bakımından asimetrik bir görünüm vardır.

Yukarıda kısaca coğrafi özellikleri açıklanan Karamık Beli, birçok bakımdan tarihi kaynaklarda tasvir edilen savaş yerinin özellikleriyle örtüşmemektedir. Bunlar kısaca şöyle belirtilebilir:

³³ Mehmet Abdulhalük Çay, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴ Mehmet Abdulhalük Çay, *a.g.e.*, s. 87, 88.

³⁵ Mehmet Abdulhalük Çay, *a.g.e.*, s. 90.

³⁶ Mehmet Abdulhalük Çay, "Karamıkbeli (Myriocephalon) Savaşı: I (Savaş Öncesi)", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 245, Ankara, 1983, s. 5-19.

- Karamık Beli, Çay'ın kaydettiği güzergâha göre, Bizans ordusunun uğradığı Gümüşsu'ya yaklaşık 100 km uzaklıktadır. Ağır hareket eden Bizans ordusu, bu mesafeyi en az bir haftada alabilir. Tarihi kaynaklarda Bizans ordusunun Büyük Menderes kaynakları bölgesinde Gümüşsu'dan sonra Myriokephalon Kalesi'ne geldiği ve savaşın bu civarda olduğu, aynı şekilde savaştan sonra dönüşte de Gümüşsu'ya tekrar geldiği ve kalenin anlaşma gereğince İmparator tarafından bizzat yıkıldığı ifade edilir. Özellikle Niketas Khoniates Bizans ordusunun uğradığı yerleri açık bir şekilde kaydeder. Oysa Bizans ordusunun Gümüşsu'dan Karamık Beli'ne giderken takip ettiği yol ve savaştan sonra da dönüş yoluyla ilgili herhangi bir coğrafi isim (yerleşme, dağ, ova, göl vb.) tarihi kaynaklarda geçmemektedir. Bu sebeple de Karamık Beli'nin konumu tarihi kaynaklara aykırı düşmektedir.

- Tarihi kaynaklardan savaşın kabaca güney-kuzey istikametinde, upuzun (15 km.den fazla), dar ve derin bir geçitte/boğazda yapıldığı öğrenilmektedir. Adından da anlaşılacağı gibi Karamık ise topografik sınıflama bakımından bir beldir (Foto 1, 2). Dolayısıyla bu iki coğrafi yerşekli birbirinden çok farklı özelliklerdedir. Karamık Beli'nden kuzeybatıda Karamık'a ve güneydoğuda Sağır ve Körküler köyüne uzanan sahalara, genellikle sel karakterli dereler tarafından yarılan engebeli dağ yamaçları ve platolardan oluşmaktadır. Karamık Beli'nden geçen tali karayolu bazı yerlerde kısa mesafelerde farklı akarsuların vadilerinden ve eğimli yamaçlar üzerinden geçmektedir. Başka bir ifadeyle güzergâhın topografyasında morfolojik bir bütünlük yoktur ve karayolu tek bir akarsu vadisinin tabanını ve de boğazı takip etmemektedir. Bu topografik şartlarda; su bölümü hattında, esas bel kısmına rastlayan yaklaşık 1.5 km.lik mesafe dışında kalan bütün yerlerde çok geniş bir panoramik görüş alanı vardır. Bu durumda bir ordunun diğer bir orduyla, tarihi kaynaklarda belirtildiği gibi bir savaşa tutuşması söz konusu değildir.

- İki havzanın su bölümü hattına rastlayan Karamık Beli civarından, kuzeyde Karamık Bataklığı (Karamık ve Ilgın dereleri)'na ve güneyde ise Eğirdir Gölü'ne boşalan (Köydere ve kolları; Kırkbaş ve Ayıöldüren dereleri) ve yalnızca yağışlı dönemlerde akış gösteren küçük dereler mevcuttur. Buna karşılık tarihi kaynaklarda savaşın yapıldığı Eylül ayında akış halinde olan bir çaydan bahsedilmektedir.

- Savaş Bizans ordusunun Myriokephalon Kalesi'nden sonra kuzeye doğru ilerlediği bir istikamette bulunan dar, derin ve uzun bir boğazda yapılmıştır. Oysa bu görüşte, Karamık Beli'nde savaşın kuzeybatıdan güneydoğuya doğru meydana geldiği anlaşılmaktadır.

- Karamık Beli etrafında çok sayıda tepe olmakla birlikte, Niketas Khoniates'in ifade ettiği; *"kuzeye doğru gittikçe geçidin dikliği azalır ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır"* şeklinde yayvan tepeler ve geniş vadiler ayırt edilmemiştir.

Foto 1. Karamık Beli'nden Kuzeye Bakış

- Niketas Khoniates'in eserinde "*Geçit dağların çöktüğü bir yerdedir*" denilir. Karamık Beli ise yüksek Karakuş dağlık kuşağı üzerinde ulaşımaya geçit veren bir yerdedir. Karamık Köyü'nün doğusunda başlayan tali karayolu ile kıvrımlı bir şekilde nispi değerle yaklaşık 500/600 m yükseğe tırmanarak Karamık Beli'ne ulaşılmakta ve buradan eğim doğrultusunda inişe geçilmektedir. Böylece bu yolda dik bir çıkış ve sonrada oldukça eğimli bir iniş söz konusudur. Tarihi kaynaklarda bu şekilde bir bilgi mevcut değildir.

Foto 2. Karamık Beli'nin Güneyden Görünüşü

- Geçidin kuzey kesiminde, vadinin genişlediği ve hatta alüvyal bir düzlüğün bulunduğu tarihi kaynaklardan öğrenilmektedir. Karamık Be-

li'nde böyle bir topografyanın varlığı farklı tarihlerde yerinde yaptığımız arazi çalışmaları sırasında gözlenmemiştir.³⁷

Ayrıca savaşın yeri Karamık Beli kabul edildiğinde; aşağıda bir kısmı belirtilen konularda cevaplanması güç sorular ortaya çıkmaktadır:

- Bizans ordusunun yıkık Myriokephalon Kalesi'nin yanından geçerek savaşın yapıldığı geçide geldiğine göre, bu görüş bağlamında söz konusu kalenin Karamık Beli'nin kuzeybatısında, Karamık Köyü civarında olması gerekir ki, bu doğru değildir.

- Savaş sırasında Bizans ordusunun geçit içinde olduğu, Türk ordusunun hem yanlardan ve hem de arkadan Bizans ordusunu muhasara ettiği, Niketas Khoniates'in belirttiği gibi "*ne öne, ne de arkaya gidebiliyorlardı ve geçit içinde koyunlar gibi boğazlandılar*" şeklinde bir savaş söz konusu olmuştur. Karamık Beli'nde Türk ordusunun Bizans ordusunu yanlardan ve özellikle de arkadan muhasara etmesi, topografya bakımından mümkün değildir. Çünkü bu durumda Türk ordusunun Karamık Köyü tarafından aşağıdan yukarıya doğru Bizans ordusunu muhasara ettiğini kabul etmek gerekmektedir ki; bunu yapmak hem mümkün değil, hem de Türklerin yukarıdaki tepelerden ve yamaçlardan hücum ettiği ile ilgili tarihi kaynaklarda geçen bilgilere aykırı düşmektedir. Keza Türk ordusunun Yalvaç tarafından Karamık Beline geldiği düşünülürse; Bizans ordusunun daha yüksekte olduğu ve savaşta avantajlı konuma geçtiğini de dolaylı olarak kabul etmek gerekmektedir.

Kısaca, Karamık Beli'nin coğrafi özelliklerinin tarihi kaynaklarda tasvir edilen savaş yerinin özellikleriyle örtüşmediği ve coğrafi veriler esas alındığında; Myriokephalon Savaşı'nın yeri olmadığı kolaylıkla söylenebilir.

Kumdanlı Çevresi

Tomaschek'in ikna etmesiyle daha önceki (Düzbel) görüşünü değiştiren Ramsay, savaşın yapıldığı Tzibritze Boğazı'nın ve Myriokephalon Kalesi'nin Gümüşsu (Homa)'dan daha doğudaki bir yerde olması gerektiğini kabul etmiştir. Ramsay, Manuel'in mağlup olduğu bu geçidin Limnai (Eğirdir Gölü) ile Gondani (Kumdanlı) arasında uzandığını belirtmiştir.³⁸ Fakat Ramsay, daha sonra yerinde yaptığı gözlemlerde, savaşın Eğirdir Gölü'nün kuzeydoğu kesiminden daha da doğuda, Pisidian Antioch (Yalvaç civarında eski bir şehir) istikametinde olan bir geçitte yapıldığını ileri sürmüştür.³⁹ Turan da, muharebe sanıldığıının aksine Düzbel'den daha

³⁷ 1-2 Eylül 1998 ve 3-4 Ağustos 2009'da Karamık Beli, Kumdanlı, Aşağı ve Yukarıkaşıkara belleri ile Gelendost civarında iki kez yerinde arazi gözlemleri yapılmıştır.

³⁸ William Mitchell Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Volume: I, At The Clarendon Press, Oxford, 1895, s. 346-347.

³⁹ William Mitchell Ramsay, *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University, No: 20, Aberdeen, 1906, s. 235.

ileride ve o zaman Türklere ait topraklar içindeki Kumdanlı'da olduğunu ifade ederek bu görüşe katılmıştır.⁴⁰

Coğrafi Özellikleri: Çeşitli yayınlarda Kumdanlı çevresinde savaşla ilgili üç yerin adı geçmektedir. Bunlardan birincisi Yukarıkaşıkara Beli ve ovası, ikincisi Aşağıkaşıkara Beli ve diğeri de Kumdanlı-Gökçeali arasına rastlayan ova sahası ve bunun kuzeydoğusunda Köydere'nin açtığı küçük boğazlardır.

Yukarıkaşıkara Beli: Eğirdir Gölü'nün kuzeyinde, Karakuş dağlık kütlesi üzerinde kabaca kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanmaktadır (Foto 3). Kuzeyde Karamık Ovası'nın kenarında bulunan Armutlu Köyü (1050 m)'nde, bataklık alana boşalan bir akarsu vadisini takip eden karayolu, yaklaşık 1400 m.den geçen su bölümü hattında, Yukarıkaşıkara Beli'nin en yüksek noktasına ulaşmaktadır. Buradan kabaca güneydoğu istikametinde uzanan ve Eğirdir Gölü (916 m)'ne boşalan yine başka bir akarsu vadisini takip eden karayolu Yukarıkaşıkara Köyü (1225 m)'nden geçerek, gölün yaklaşık 4 km kuzeyinde ve 1000 m yükseltide ova sahasına inmektedir. Bu yerler arasında yaklaşık 13 km uzunluğunda olan yolun bazı kesimlerinde ulaşım nispeten güçlkle yapılır.

Foto 3. Yukarıkaşıkara Beli. Fotoğraf havza sınırına yakın bir yerden alınmıştır.

Aşağıkaşıkara Beli: Eğirdir Gölü'nün kuzeybatısında, Karakuş Dağları üzerinde kabaca doğu-batı istikametinde uzanmaktadır. Batıda Çamur Ovası'nın kenarında Arızlı Köyü (1150 m)'nde başlayan karayolu küçük bir akarsu vadisini takip ederek su bölümü hattında Aşağıkaşıkara Beli (1450 m)'ne ulaşmaktadır. Buradan itibaren yine başka bir akar-

⁴⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, Yayın No: 28, İstanbul, 1984, s. 208.

su vadisini ve dağın güneye eğimli yamaçlarını izleyen karayolu, ilk önce Aşağıkaşıkara Köyü (1025 m)'ne ve sonrada 925 m.de, Eğirdir Gölü kıyısına 2 km mesafede bulunan düzlük alana inmektedir. Bu yerler arasında yolun uzunluğu yaklaşık 12 km olup ulaşım bakımından nispeten elverişlidir (Foto 4).

Foto 4. Aşağıkaşıkara Beli.

Kumdanlı-Gökçeali Çevresi: Eğirdir Gölü'nün kıyısından itibaren kuzeydoğuda Mısırlı Köyü'ne doğru genişliği giderek azalan yaklaşık 16-17 km uzunluğunda alüvyal bir ova yer almaktadır. Kumdanlı yakınında genişliği yaklaşık 1.2 km olan ova sahası, batıda göl kıyısına doğru genişleyerek 5-6 km.ye ulaşmaktadır (Foto 5). Ovanın güney kenarını takip ederek Eğirdir Gölü'ne boşalan Köydere ile kuzeydeki dağlık kütleden beslenen birçok akarsu ovanın teşekkülünde önemli rol oynamıştır.

Foto 5. Eğirdir Gölü'nün kuzeydoğusundaki Kumdanlı Ovası'ndan bir görünüş.

Yukarıda kısaca açıklanan coğrafi özellikler göz önüne alındığında; aşağı ve yukarı Kaşıkara beli ile Kumdanlı-Gökçeali çevresi, Gümüşsu (Homa)'ya göre konumu, topografik ve hidrografik özellikleri tarihi kaynaklarda belirtilen savaş yerinin coğrafi özelliklerine uygun değildir. Bunlara ilaveten Myriocephalon Kalesi, Bizans ve Türk ordularının konuşlanması ve savaşın yapıldığı tarzı gibi birçok özelliklerin bu coğrafi ortamla açıklanmasında çeşitli sorunlar görülmektedir. Özellikle Kumdanlı-Gökçeali çevresi, nispeten geniş alüvyal bir saha olup, tarihi kaynaklarda belirtilen savaş yerinin coğrafi özelliklerine hiçte benzerliği yoktur. Ovanın kuzeydoğusunda Köydere'nin oluşturduğu küçük boğazlar ise, başta istikameti ve boyutları olmak üzere birçok bakımdan savaş ortamıyla örtüşmemektedir.

Gelendost Ovası

Şekercioğlu tarafından ileri sürülen görüşe göre, Myriocephalon Savaşı, Eğirdir Gölü'nün kuzeydoğusundaki Gelendost kendi tabiriyle Mryofatlon Ovası'nda yapılmıştır. Savaşın 8-9 gün kadar devam ettiği, Bağlı civarında Manuel Komnenos'un esir alındığı, savaş sonucunda 5000 arabalık silah, cephane, yiyecek ve giyeceğin ele geçirildiği gibi tarihi kaynaklara ve bilgilere aykırı düşen birçok ifadeler yer almaktadır.⁴¹ Şekercioğlu, başka bir makalesinde, 12-13 Eylül 1176 Akşehir Düzbel Sultandağı Muharebeleri, 14-15 Eylül 1176 Şarkıkaraağaç Örkenez arasındaki Karabel Müdafaası, 15-16 Eylül 1176 Yalvaç ve Kırkbaş Köyü Muharebeleri ile 17 Eylül 1176 Gelendost Ovası'nda büyük bir savaşın yapıldığını, 400 bin Bizans askerinin öldürüldüğünü ileri sürmüştü, savaş alanlarını harita üzerinde göstermiştir.⁴²

Coğrafi Özellikleri: Genel olarak kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanan Gelendost Ovası, Eğirdir Gölü (916 m)'nün kıyısında nispi yükseltisi yaklaşık 125 m olan Aktepe (1043 m) kütlesiyle iki kısma ayrılmaktadır. Ova, göl kıyısından Bağlı'ya kadar yaklaşık 10 km uzunluğunda, Gelendost civarında 5 km ve Bağlı'da ise yaklaşık 400 m genişliğindedir.

Bağlı'dan kuzeydoğuda bulunan Madenli Köyü'ne kadar da yaklaşık 10 km uzunluğunda Özdere vadisi takip edilmektedir. Güneybatıda vadinin genişliği yer yer 300-400 m iken kuzeydoğuda 100-150 m.ye inmektedir (Foto 6). Vadinin tabanı nispeten düz ve geniş, yamaçları az eğimlidir. Vadi tabanı ve yamaçlarında tarım yapılmaktadır. Eğirdir Gölü'ne boşalan ve yağışlarla beslenen Özdere, yaz döneminde tamamen kurumaktadır.

⁴¹ Hüseyin Şekercioğlu, "Mryofatlon Zaferi ve Yerin Stratejik Önemi", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 1967, s. 831-836.

⁴² Hüseyin Şekercioğlu, "17 Eylül 1176 Gelendost-Miryofatlon Zaferinin 796. Yılı", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 119, Ankara, 1972, s. 1172-1177.

Foto 6. Gelendost Ovası'nın doğu kesimi ile Özdere vadisinin Bağlıllı'ya doğru uzanışı. Fotoğraf Gelendost Devlet Hastanesi'nin önünden alınmıştır.

Bu coğrafi özelliklere göre, Gelendost Ovası ve bunun devamı Özdere vadisi, Gümüşsu'ya göre konumu, topografik ve hidrografik özellikleri tarihi kaynaklarda belirtilen savaş yerinin coğrafi özellikleriyle örtüşmektedir. Bundan başka Myriokephalon Kalesi, Türk ordusunun konuşlanması ve savaşın yapıldığı tarzı gibi birçok özelliklerin açıklanmasında güçlükler vardır. Keza Myriokephalon Savaşı, Gelendost Ovası gibi bir düzlükte değil; dar, derin ve upuzun bir vadiye yapılmıştır. Özdere vadisinin jeomorfolojik özellikleri ise, tarihi kaynaklarda belirtilen savaş yerinden oldukça farklılık arz etmektedir. Çünkü Özdere vadisi nispeten düzgün bir uzanışa sahip olup, tabanı ve özellikle yamaçları geniş ve az eğimlidir. Bundan dolayı Bizans ordusunun bu vadiyi takip eden nispeten geniş karayolunda yürüyüş düzenini bozmadan birkaç kol halinde ilerlemesi mümkündür.

Özdere'nin Madenli ile Eğirler köyleri civarındaki vadisi nispeten dar ve derin olmakla birlikte, uzunluğu çok kısa, yamaçları da geniş değildir. Oysa tarihi kaynaklardan savaş sırasında Bizans ordusunun tamamen geçit içinde olduğu bilinmektedir. Ayrıca, bu görüşte ifade edilen birçok tarihi bilginin yanı sıra savaşın yapıldığı tarzının izahında da önemli hatalar görülmektedir.

Çardak Geçidi

Taeschner, Myriokephalon Savaşı'nın Frigya'nın dağ geçitlerinden; Çardak Geçidi'nde (Denizli'nin Çardak ile Afyonkarahisar'ın Dazkırı ilçeleri arasında) yapıldığını kaydetmiştir.⁴³ Köymen ise, savaşın nerede yapıldığının kesin olarak bilinmediğini, savaşa Düzbel, Kumdanlı ve Gelendost'tan başka son defa Çardak Geçidi adının verildiğini ve kendisinin

⁴³ Franz Taeschner, "Anadolu" [Beşeri Kısmı], *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume 1, Leiden, 1960, s. 466.

henüz savaş yerinde araştırma yapma imkânı bulamadığını ifade etmiştir.⁴⁴

Coğrafi Özellikleri: Çardak ve Dazkırı, Acıgöl depresyon sahasının kuzey kesiminde, Maymun Dağı (Domuz Tepe 1689 m)'nin güney eteğinde yer almaktadır. Bu dağlık kütle, depresyon tabanından dik yamaçlar halinde yükselmektedir. Kara ve demiryolu Çardak'tan itibaren dağlık kütlelerin güney eteğini takip ederek Dazkırı'ya ulaşmaktadır. Bazı haritalarda Çardak'ın yaklaşık 8 km doğusunda Devrent Boğazı adında bir yer belirtilmektedir. Fakat bu kesimlerde jeomorfolojik anlamda bir boğaz gözlenmemiştir.

Diğer taraftan Çardak'ın 11 km batısında, Başçeşme yakınında depresyon sahasının genişliği azalarak bir boğaz halini almaktadır. Bu kesimde Gözlek (1036 m), Karataş (992 m) ve Kekiklik (893 m) tepelerinin yer aldığı eşik sahası, Acıgöl depresyonunu Çürüksu Ovası'ndan ayırmaktadır. Bu eşik sahası ile kuzeydeki dağlık kütle arasından geçen Başçeşme Deresi batı tarafta Çürüksu'ya boşalır. Yaklaşık 3.5 km uzunluğunda ve 300-400 m genişliğinde olan bu boğazdan kara ve demiryolu geçmektedir. Kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan boğazın eğimi, derenin akış yönündedir.

Coğrafi özellikleri kısaca açıklanan bu saha ile tarihi kaynaklarda belirtilen savaş yerinin özellikleri arasında hiçbir ilişki tespit edilememiştir.

Düzbel

Ramsay, Gümüşsu'nun doğusundaki Düzbel'in mühim bir Bizans boğazı olduğunu, Myriocephalon istihkâmıyla muhafaza edildiğini ve Düzbel'den aşağıya inen Turrice Boğazı'nın da Niketas Khoniates'in bahsettiği Tzybritze Boğazı'na tekabül ettiğini belirtmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla Ramsay, Myriocephalon Savaşı'nın Düzbel'de yapıldığını kabul etmiştir. Fakat Ramsay, 1885'te *The American Journal of Archaeology*'de yazdığı Düzbel görüşü konusunda yanıldığını söyler.⁴⁶ Bu görüş daha sonra Dirimtekin tarafından ele alınmış ve geçerli bir tez olarak savunulmuştur.⁴⁷ Dirimtekin, başka bir çalışmasında da bu görüşlerini tekrar etmiştir.⁴⁸

Coğrafi Özellikleri: Düzbel, Çivril ile Sandıklı havzaları arasında uzanan Akdağ kütlelerinin üzerinde küçük boyutlu bir çöküntü alanıdır (Foto 7). Oluşumunda Akdağ kütlelerini verevire kesen fayların etkileri söz konusudur. Nitekim Düzbel'in kuzey yamacını takip eden fay hattına

⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, "801. Yıldönümü Münasebetiyle Miriyokefalon Meydan Muharebesi", *Milli Kültür Dergisi*, Sayı: 9, Ankara, 1977, s. 27.

⁴⁵ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çeviren: Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1960, s. 147.

⁴⁶ William Mitchell Ramsay, *a.g.e.*, 1906, s. 238.

⁴⁷ Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 109-130.

⁴⁸ Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 250-260.

ait diklikler topografya sathında belirginliğini korumaktadır. Hatta bu fay hattına ait dikliklerde yer yer asılı vadiler gelişmiştir. Güney yamacı ise daha az eğimlidir. Bu nedenle yamaçlar genellikle asimetric özelliktedir. Düzbel'in uzunluğu yaklaşık 13 km, deniz seviyesinden yüksekliği 1150-1400 m, Çivril Ovası'ndan yüksekliği ise 350-550 m civarındadır. Tabanı nispeten düz ve geniş olan Düzbel'in en dar yeri 200-250 m kadardır. Burası da, Dalyeri Tepesi (1797 m)'nin kuzeyinde, su bölümü hattının geçtiği kesime rastlar. Su bölümü hattından batıya doğru akış gösteren Sarp Dere, Düzbel Köyü civarında derin bir vadi oluşturarak ova sahasına inmektedir.⁴⁹

Foto 7. Çivril ve Sandıklı havzaları arasında tabii bir yol olan Düzbel.

Düzbel, doğuda Efekli Tepe (1472 m) civarında iki kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu istikametinde olanı, Bozoğlan Deresi'nin takip ettiği bir vadi görünümünde olup, Ekinova Köyü'nün batısında Sandıklı Ovası'na ulaşmaktadır. Burası nispeten dar ve eğimli olup, halen tekerlekli araçların geçmesine pek elverişli değildir. Kireçli Dere'nin takip ettiği diğer kol ise, ilk önce güneydoğuya ve sonrada kuzeydoğuya kıvrılarak Kızılören yakınında ovaya inmektedir. Kireçli Dere vadisi karstlaşmanın etkisiyle nispeten geniş ve az eğimli olup, ulaşım daha kolay sağlanmaktadır. Düzbel'in bu kesimine Değirmen (Turrice) Boğazı adı verilmektedir.

Gümüşsu (Homa)'ya yakın bir konumda olan Düzbel, Çivril ve Sandıklı ovaları arasındaki kestirme yollardan birini teşkil etmektedir. Bu avantajına karşılık, yolun ova tabanından Düzbel Köyü'ne kadar dik yamaçları takip etmesi, kıvrımlı ve eğimin fazla olması; ağır yüklü öküz arabalarının tırmanmasını güçleştirmektedir. Düzbel, doğrultusu, yük-

⁴⁹ Mehmet Akif Ceylan, *Baklan-Çivril Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Yayınlanmamış), İstanbul, 1998, s. 89.

seklği, yamaçları, doğu kısmında ikiye ayrılması, hidrografik vd özellikleri bakımından, tarihi kaynaklarda tasvir edilen coğrafi ortamdan oldukça farklılık göstermektedir. Aynı şekilde Düzbel'de, Bizans ordusunda birlikler arasında bağlantının kopması, Türk ordusunun arka taraftan kuşatması ve çok dik olan kuzey yamaçtan saldırıya geçmesi ve savaşın yapıldığı Eylül ayında akış gösteren bir çay varlığı gibi birçok konunun açıklanması mümkün değildir.

Akçay (Karanlık Dere) Vadisi

Turfan, Birinci Askeri Tarih Semineri (Ankara, 1983)'nde sunduğu bir bildiriye, Myriokephalon Savaşı'nın Akdağ kütlesinden Çivril Ovası'na inen Karanlık Dere vadisinde olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür.⁵⁰ Fakat daha sonra yerinde yaptığı arazi çalışmalarında Akçay (Karanlık Dere) vadisinin orduların geçmesine elverişli olmadığını görmüş; bu fikrinden vazgeçmiştir.

Coğrafi Özellikleri: Akdağ kütlesi üzerinde gelişen en büyük akarsuyu teşkil eden Akçay, ilk tabilerini Kocayayla (1400-1500 m)'yi kuzey ve batıdan çevreleyen yamaçlardan almaktadır. Yukarı çığırında Karanlık, Elyeles ve Süleyman dereleri gibi önemli tali kollarla beslenir. Orta çığırında Akdağ'ın kalkerli sahalarını kanyon bir vadiyle geçen Akçay, Gümüşsu'nun 1 km kadar doğusunda havza tabanına inmektedir. Daha sonra, birikinti yelpazesini (Gümüşsu Ovası) kabaca kuzey-güney doğrultusunda iki kısma ayıran az derin ve düzgün uzanışlı bir yatak içinden geçerek Gökgöl (821 m)'e ulaşır. Akçay'ın uzunluğu yaklaşık 29 km kadardır.

Akçay'ın ilk tabilerini aldığı Kocayayla ile sularını boşalttığı Gökgöl arasında önemli bir yükselti farkı mevcuttur. Bu yükselti farkı 650-700 m.yi bulmakta ve akarsu yatağının ortalama eğimi % 22.7 gibi yüksek bir değer de arz etmektedir. Bundan dolayı akarsuyun derine aşındırma faaliyetinin fazla olduğu orta çığırında yer alan kalkerli kesimlerde, vadi gelişimi daha çok kanyon özellikleri taşımaktadır (Foto 8). Bu kesimde vadi, topografya yüzeyinden yer yer 200-250 m derinliğinde ve 15-30 m genişliğindedir. Vadi yamaçları bazen talveyle 75-80 dereceye varan açılar teşkil etmektedir.

Akçay, beslenmenin azalması, buna karşılık buharlaşma ve sızmanın artması nedeniyle yaz mevsiminde özellikle aşağı çığırında tamamen kurumaktadır. 1995 ve 1996 yazında yaptığımız arazi çalışmalarında, Akçay'ın orta kesiminde az da olsa bir akışın olduğu, suların yer yer vadi tabanında bulunan detritik unsurlar arasından battığı ve daha aşağı seviyelerde yeniden yüzeye çıktığı görülmüştür.

⁵⁰ Kemal Turfan, "Myriokephalon Savaşı ve Türk Askeri Tarihindeki Önemi", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s. 70.

Foto 8. Akdağ kütesinde gelişen Akçay (Karanlık Dere) vadisi.

Akçay vadisi, jeomorfolojik özellikleri bakımından günümüzde olduğu gibi geçmiş (savaşın yapıldığı) dönemde de ulaşılabilir değildi. Bu yüzden vadinin coğrafi özelliklerinin Myriokephalon Savaşı ile ilgili detaylı bir şekilde değerlendirilmesine gerek görülmemiştir.

Kûfi Boğazı

Ayiter, Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı ileri sürülen yerlerin coğrafi özelliklerini yakından incelemiş, Düzbel, Kumdanlı ve Gelendost ovalarının savaş yeri olamayacağı sonucuna ulaşmış; Işıklı'da Sarıbaba Tepesi'nde bir kale kalıntısının varlığını köylülerden öğrenmiş, Kûfi vadisinde Osmanköy'e kadar gelmiş ve kış mevsimi ve hava muhalefeti nedeniyle arazi gözlemlerini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır.⁵¹

Sonra da çalışmalarını tamamlamaya ömrü kâfi gelmemiştir. Ayiter, savaş yeri konusunda tarihi kaynakların yanı sıra coğrafi bilgilere ve arazi çalışmalarına önem vererek doğru bir yöntem uygulamış ve sonuca yaklaşmıştır.

Turfan, askeri bir dergide yayınlanan ilk makalesinde Myriokephalon Kalesi'nin Işıklı'da Sarıbaba Tepesi'nin üzerinde, Tzybritze Boğazı'nın da Yukarı [Orta] Kûfi vadisi olduğunu ileri sürmüştür.⁵²

Daha sonra bu görüşünü X. Türk Tarih Kongresi⁵³ ile Çivril Belediyesi'nin düzenlediği Myriokephalon Savaşı Sempozyumu'nda tekrar etmiş-

⁵¹ Kudret Ayiter, *a.g.e.*, s. 689-701.

⁵² Kemal Turfan, "Recherches Récentes sur la Bataille de Myriokephalon", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, No: 67, Ankara, 1988, s. 3-27.

⁵³ Kemal Turfan, "Myriokephalon Savaşı'nın Yeri Üzerinde Yeni Araştırmalar", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: 2 (Aynbasım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 1117-1155.

tir.⁵⁴ Keza savaşın Kûfi Boğazı'nda yapıldığı görüşünü farklı şekillerde ele alarak destekleyen çeşitli makaleler (Umar, 1990⁵⁵, Ceylan ve Eski-kurt, 2001⁵⁶) de yayınlanmıştır.

Savaşın yapıldığı ileri sürülen yerlerden Kûfi Boğazı ve Düzbel ile Bizans ordusunun uğradığı Gümüştü (Khoma/Homa)'nın ilçe sınırları içinde yer alması nedeniyle Çivril Belediyesi, Myriokephalon Savaşı konusuna büyük önem vermiştir. Bu bağlamda Belediye, 1995, 1996 ve 2008 yıllarında Myriokephalon Savaşı ile ilgili sempozyumlar düzenlemiş ve ilk iki sempozyumda sunulan bildirimleri küçük bir kitapta toplayarak yayınlamıştır.⁵⁷ Ayrıca, Belediye, Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı ileri sürülen yerlere birçok defalar geziler düzenlemiştir.

Jeomorfolojik Özellikleri: Büyük Menderes Nehri'nin önemli bir kolu olan Kûfi Çayı, ilk tabilerini Küçük Sincanlı havzasını çevreleyen yüksek kesimlerden almaktadır. Sandıklı Ovası'ndan geçerek Çivril havzasında bulunan Işıklı Gölü'ne boşalan Kûfi Çayı'nın uzunluğu 98.1 km olup, bunun yaklaşık 24 km.si Küçük Sincanlı, 28.5 km.si Sandıklı ve 45.6 km.si de Çivril havzasında yer almaktadır.

Kûfi Çayı, Sandıklı'dan Çivril Ovası'na intikal ederken, Ortadağ (1687 m) ve Burgazdağı (1930 m) arasında yer yer kuzey-güney ve de kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan topografik bir çukurluğu takip etmektedir. Kûfi Çayı'nın yer yer boğaz karakterinde bir vadi açarak yerleşmiş olduğu bu topografik çukurluğun uzunluğu 36 km, azami genişliği 1.5-2 km kadardır. Bu kesimde Kûfi vadisi, jeomorfolojik özellikleri bakımından 4 kısma ayrılarak incelenebilir:

Çivril Ovası-Çapak Köyü Arası: Kûfi Çayı, Çivril Ovası ile Çapak Köyü arasına rastlayan kesimde tektonik bir depresyona yerleşmiştir. Yaklaşık 11 km uzunluğunda ve yer yer 1-2 km genişliğinde olan bu depresyonun teşekkülünde Ortadağ kütesinin batı yamaçlarında uzanan düşey atımlı fayların önemli bir rolü olmuştur. Bu faylara ait diklikler topografya sathında yer yer belirginliğini korumaktadır. Diğer taraftan Çivril Ovası ile Çağlayan Köyü arasında kalan saha, tektonik hareketlerden büyük ölçüde etkilenmiş; Çivril Ovası'ndan yaklaşık 100-150 m kadar yükselmiştir.

Kûfi Çayı, Çivril Ovası ile Çağlayan Köyü arasında topografyada dalgalı bir yüzeye sahip Paleozoik yaşlı şistler içinde, daha önceki menderesli özelliğini de koruyarak dar ve derin bir vadi açmıştır. Aşağı Kûfi Bo-

⁵⁴ Kemal Turfan, "Myriokephalon Savaşı Üzerine Yeni Görüşlerimiz ve Anadolu'nun Bir Türk Vatanı Oluşu", *Myriokephalon Savaşı I. ve II. Sempozyum Bildirileri*, Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yayın No. 1, Denizli, 1997, s. 4-26.

⁵⁵ Bilge Umar, "Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi", *Bellekten*, Sayı: 209, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 99-120.

⁵⁶ Mehmet Akif Ceylan, Adnan Eski-kurt, "Kûfi Çayı Boğazı'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 2001, s. 123-152.

⁵⁷ *Myriokephalon Savaşı I. ve II. Sempozyum Bildirileri*, Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yayın No. 1, Denizli, 1997.

ğazi adı verilen bu vadi, büyük ölçüde tektonik hareketlerin denetiminde kazılmıştır. Çünkü Çivril Ovası'na tekabül eden kesimin alçalmasına karşılık, boğazın da bulunduğu kesimin epirojenik stilde yükselmesi, Kûfi Çayı'nın vadisini derinleştirmesine neden olmuştur. Aşağı Kûfi Boğazı'nın uzunluğu yaklaşık 5 km, genişliği 20-50 m, derinliği ise 50-70 m kadardır. Bu kesimde boğazın yamaçları genellikle asimetric karakterdedir.

Kûfi Çayı, Çivril Ovası ile Çapak Köyü arasına rastlayan kesiminde, Ortadağ'dan kısa boylu (5-6 km) akarsular (Derin, Andikini, Kürklü dereleri vd) almaktadır. Bunlar yukarıda bahsedilen fay dikliklerini kısmen yarmıştır. Burgazdağı'nın doğu yamaçlarından ise nispeten uzun (10-12 km) kollar (Kara, Ambar ve Kavakalanı dereleri vd) alır. Vadinin asimetric özelliğini de yansıtan ve genellikle paralel uzanan bu tali kollar periyodik akışlıdır.

Kûfi vadisinin doğu kesiminde Çağlayan ve Osmanköy, batı kesiminde Çakallar Köyü bulunmaktadır. Yer yer vadi tabanında ve de kenarında bulunan nispeten yüksek ve düz alanlarda tarım yapılmaktadır. Bu kesimde topografya ulaşım olukça elverişli durumdadır. Karayolu, Işıklı'nın kuzeybatısında Moza Gediği'ni aşarak Çağlayan ve Osmanköy güzergâhını takip ederek Çelebi Mevkii'ne kadar genellikle güney-kuzey istikametinde 12 km kadar uzanmaktadır. Buradan sonra, Kûfi vadisinin tekrar boğaz karakteri aldığı yere gelinmektedir.

Çapak Köprüsü-Derbent Çiftliği Arası: Kûfi Çayı, Çapak Köprüsü (Çapak Köyü'nün 1 km kadar güneydoğusunda) ile Derbent (Devret) Çiftliği arasında boğaz karakterinde bir vadiyi takip etmektedir. Orta Kûfi Boğazı adı verilen (genellikle Kûfi Boğazı denilince burası anlaşılır) bu kesimde boğazın uzunluğu yaklaşık 4.5 km ve deniz seviyesinden yüksekliği 930 m kadardır. Boğaz yer yer oldukça dar (25-40 m) ve derin (50-100 m) bir surette açılmıştır (Foto 9, 10, 11). Menderesli akış özelliklerini koruyan Kûfi Çayı, arazinin yükselmesine paralel bir şekilde yatağını derinleştirmiştir. Nitekim burada boğazın her iki yamacında bulunan kristalen kalker tabakaları, şiddetli dislokasyonlara maruz kalmış; bazı kısımlar blok halinde kırılmış ve genellikle güneydoğuya doğru eğimlenmiştir.

Foto 9. Orta Kûfi Boğazı (Çapak Köprüsü civarı).

Orta Kûfi Boğazı'nın Ortadağ'a tekabül eden güney yamaçları daha yüksek ve diktir. Burada nispi yükseltisi 200-300 m.yi geçen Medine Tepe (1274 m) ve Harman Tepe (1134 m) gibi tepeler yer almaktadır. Boğazın kuzey kesiminde yükselti değerleri daha azdır ve bu tarafta da 1059 m ve 1072 m yüksekliğinde tepeler ile 1020 m yüksekliğinde sırtlar (Uzuncaburun Sırtı) bulunur. Boğazın yamaçları, güneyden Cevizli Dere, Çığıllı Dere, kuzeyden Cehennem Dere, Soğanlı Dere ve Çırçır Dere gibi çok sayıda sel karakterli akarsular tarafından özellikle vadi tabanına ulaştıkları yerlerde dar ve derin bir şekilde kazılmıştır. Bu kesimde yamaçların dik olması nedeniyle eski karayolu akarsu yatağını takip etmektedir.

Foto 10. Orta Kûfi Boğazı'nın en dar ve en derin kesimi.

Derbent Çiftliği-Şeyhyahşi Köyü Arası: Kûfi Çayı, Derbent Çiftliği ile Şeyhyahşi Köyü arasında yaklaşık 6-7 km uzunluğunda nispeten geniş tabanlı bir vadiyi takip etmektedir. Bu kesimde alüvyal vadi tabanı yer yer 500-600 m.yi geçmekte, vadi yamaçları (özellikle kuzeyde) alçalarak yayvan tepelere dönüşmektedir. Vadinin kuzeyinde Kaleucu (1067 m), Kabak (1058 m) ve Ada (1003 m) tepe gibi çok sayıda, birbirinden nispeten ayrı konumda yayvan tepeler ve bunların arasında Kuzpınar, Güre, Karapınar ve Kirter derelerinin nispeten geniş tabanlı vadileri yer almaktadır. Yanıkören Köyü'nün kuzeydoğusundan sonra da rölyef belirginliğini kaybederek; Çevrepınar Köyü'ne doğru oldukça geniş bir sahada hafif engebeli yüzeyler halinde uzanmaktadır. Dolayısıyla vadinin etrafındaki topografya asimetric bir görünüm sunmaktadır. Kûfi Çayı, bu kesimde güneyden Akkeçi, Kocaçukur ve Avdere'leri, kuzeyden Kuzpınar, Güre, Karapınar ve Kirter dereleri gibi birçok nispeten uzun kollar almaktadır.

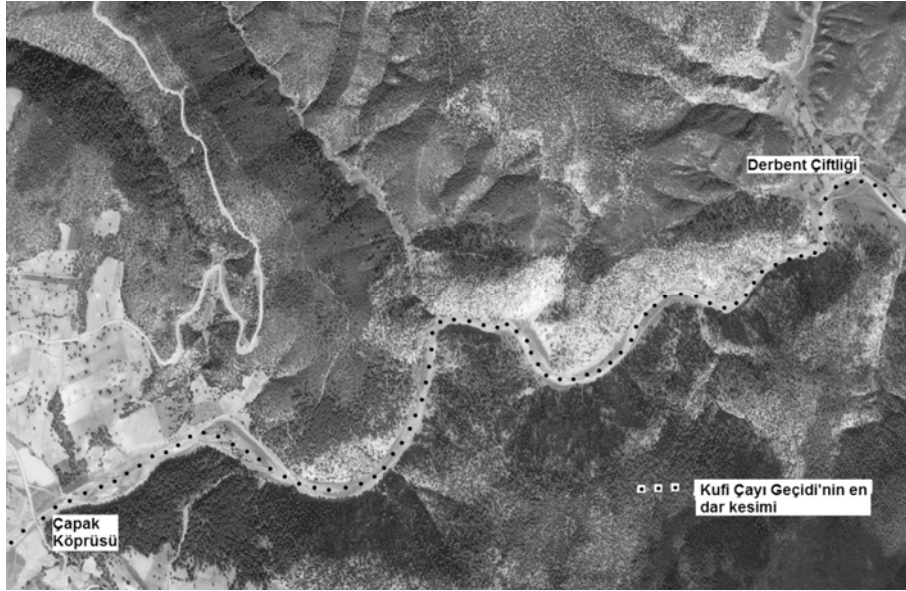

Foto 11. Çapak Köprüsü ile Derbent Çiftliği arasında Orta Kûfi Boğazı.

Derbent Çiftliği ile Şeyhyahşi Köyü arasında, Kûfi vadisinin genişleyerek alüvyal bir ova oluşturması nedeniyle verimli tarım alanları vardır. Nitekim Derbent Çiftliği, Aşağı Güre, Yanıkören ve Şeyhyahşi yerleşim birimlerinin vadinin kenarlarında kurulması; tarımsal potansiyeli yansıtmaktadır.

Şeyhyahşi Köyü-Sandıklı Ovası Arası: Kûfi vadisi, Şeyhyahşi Köyü ile Sandıklı Ovası arasında ise yaklaşık 4.5 km uzunluğunda tekrar dar (40-50 m) ve derin bir boğaz görünümü kazanmaktadır. Burası da Yukarı Kûfi Boğazı'nı teşkil etmektedir. Kûfi vadisi bu kesimde de menderesli bir uzanış arz etmektedir. Karayolu ise Şeyhyahşi ile Yumurca köyleri arasında fazla yüksek olmayan bir eşik sahasını aşarak Sandıklı Ovası'na ulaşmaktadır.

Hidrografik Özellikler: Kûfi Çayı'nın Işıklı Köprüsü'nde rasat süresince yıllık ortalama akımı $3.368 \text{ m}^3/\text{sn}$, maksimum akımı $35.644 \text{ m}^3/\text{sn}$ (Mart-1968) ve minimum akımı $0.000 \text{ m}^3/\text{sn}$ ölçülmüştür. Genellikle her su yılında akımın gerçekleşmediği ayların varlığı dikkati çekmektedir. Savaşın yapıldığı Eylül ayı ortalaması ise $0.262 \text{ m}^3/\text{sn}$.dir. Genellikle yağmurla beslenen Kûfi Çayı düzensiz rejimli bir akarsudur. Akım miktarı aylara ve yıllara göre önemli değişiklikler göstermektedir.

Kûfi Çayı'nın boyuna profili genellikle sade bir görünüme sahiptir. Akarsuyun Saltık İstasyonu (Sandıklı Ovası'nda) ile Işıklı Gölü arasında yatağının uzunluğu 48.5 km kadardır. Bu aradaki yükselti değerleri 963-820 m arasında değişmekte ve yükselti farkı 143 m.yi bulmaktadır. Bu değerlere göre, yatağın ortalama eğimi % 2.9'dur. Ancak bu değerde,

boğaz kesiminde artış olmaktadır. Örneğin Çağlayan Köprüsü ile Çivril Ovası arasında eğim değeri % 5'e kadar yükselmektedir.

Küfi vadisi yüksek debili su kaynaklarından yoksundur. Buna karşılık azami 4-5 lt/sn debili çok sayıda küçük su kaynağı (Kaya, Karataş, Oğulca, Beyendi, Kocaalan, Kör, Çıgırlı pınarları vd.) mevcuttur.

Bitki Örtüsü: Küfi vadisinin doğusunda Ortadağ ile batısında yer alan Burgazdağ'ı kesiminde karaçam ve ardıç (karaardıç, katranardıç), Osmanköy ve Çapak civarında kızılçam ve meşe türlerinden oluşan nispeten iyi nitelikli ormanlar bulunur. Bu ormanların bir kısmı yakın yıllarda ağaçlandırma çalışmalarıyla tesis edilmiştir. Sözü edilen ormanları meydana getiren türlerin yanı sıra yabani gül, ılgın, alıç, ahlât, yabani elma gibi odunsu türler ile kekik, sığırkuyruğu, sütleğen, koyun çimi gibi otsu türler de görülmektedir.

Küfi vadisinin çevresindeki orman örtüsü bugüne kadar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Örneğin Burgazdağ'ının doğu yamaçlarında bulunan yoğun orman örtüsü 40-50 yıl öncesinde büyük bir yangına maruz kalmış ve nispeten geniş bir saha tahrip olmuştur. Bunun yanında Küfi vadisi ve yakın çevresi önemli bir hayvancılık sahasıdır. Özellikle keçi türü küçükbaş hayvancılık yaygın olarak yapılmakta ve bu da doğal bitki örtüsüne büyük zarar vermektedir. Orman örtüsünün tahrip edildiği yerlerde ise genellikle çalı ve step türleri gelişmiştir. Özellikle Çivril Ovası'na yakın kesimlerde (Çağlayan, Haydandamları civarı), Küfi vadisinin tabanı ve yamaçları yer yer İç Anadolu'nun bozkırlarını hatırlatan bir görünüme sahiptir.

Myriocephalon Savaşı'nın yapıldığı 12. yüzyılda ise, Küfi vadisinin doğal bitki örtüsünün günümüzden şüphesiz daha zengin olduğu söylenebilir.

Ulaşım Durumu: Küfi vadisi, ulaşım bakımından önemli bir fonksiyona sahiptir. Çünkü burası, Çivril ile Sandıklı arasında ulaşım bakımından en elverişli topografik geçiş sahasını meydana getirmektedir. Karayolu, Işıklı ile Osmanköy'ün kuzeyindeki Çelebi mevki arasında yaklaşık 12 km kadar Küfi vadisinin doğu kesimindeki nispeten düzlük alanlardan geçmektedir (Foto 12). Buradan sonra karayolu, Orta Küfi Boğazı'na rastlayan Çapak Köprüsü'nden Derbent Çiftliği'ne kadar yaklaşık 4.5 km vadinin tabanını ve Derbent Çiftliği'nden sonra da tekrar vadinin güney kenarını ve yamaçlarını takip ederek Sandıklı Ovası'na ulaşmaktadır. Buna göre, bu ulaşım güzergâhının en önemli stratejik kesimini Orta Küfi Boğazı teşkil etmektedir.

Orta Küfi Boğazı'nın taban genişliği ve eğimi ulaşım için elverişli özellikler sunmaktadır. Boğazın tabanında erozyon malzemesi çoğunlukla küçük boyutlu unsurlardan oluşmaktadır. Aynı şekilde vadi tabanında 4.5 km boyunca ulaşımı engelleyecek büyük kaya bloklarına ve erozyon oyuklarına da rastlanılmaz. Çayın akımı ise, çoğunlukla yaz ve sonbahar

mevsimlerine rastlayan yılın yaklaşık altı ayında ulaşım elverişli özellikler göstermektedir. Bu nedenle, tarihî çağlardan beri Çivril ve Sandıklı havzalarını birbirine bağlayan önemli karayolu bu boğaz güzergâhını takip etmiştir. Nitekim boğazın kuzey kesiminde Derbent Çiftliği adında bir yerleşmenin bulunması; boğazın Osmanlı Devleti döneminde de ulaşım bakımından yararlandırıldığına işaret etmektedir. Bugün de Çivril ile Sandıklı arasındaki en kolay ulaşım bu vadiyi takiben Ortadağ'ın yamacından geçen karayolundan sağlanmaktadır.

Foto 12. Osmerköy'ün yaklaşık 3 km kuzeyinde Kûfi Geçidi'nden bir görünüş.

Yukarıda açıklanan coğrafi özellikler analiz edilerek, tarihi kaynaklarla ve savaşın yapıldığı ileri sürülen diğer yerlerle ayrı ayrı mukayese edildiğinde; Myriokephalon Savaşı'nın (Orta) Kûfi Boğazında yapıldığı sonucuna ulaşılır. Çünkü;

- Kûfi Boğazı, Büyük Menderes kaynakları sahasında Gümüşsu (Khome/Homa)'ya oldukça yakın bir mesafede yer almaktadır. Bizans ordusunun hareket ettiği Gümüşsu, boğazın güney kenarında bulunan Işıklı'ya yaklaşık 18 km, savaşın en şiddetli bir şekilde cereyan ettiği Orta Kûfi Boğazı'na ise 30 km uzaklıktadır. Dolayısıyla tarihi kaynaklarda Bizans ordusunun gidiş ve dönüş güzergâhı açıkça belirtilen savaş yerinin konumuna uygundur.

- Kûfi vadisi, genel olarak Işıklı-Çapak Köyü arasında güney-kuzey ve sonrada güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanmaktadır.

- Kûfi vadisi, doğudan Ortadağ (1687 m) ve batıdan Burgazdağı (1930 m)'nin yüksek ve geniş yamaçlarıyla çevrelenen uzun ve derin bir vadedir. Bu vadinin en dar kesiminde Orta Kûfi Boğazı (Tzibritze Geçidi) vardır. Boğazın tabanı ağır yüklü öküz arabalarının geçebileceği genişlikte ve düzgünlüktedir. Orta Kûfi Boğazı'nda yamaçlar yer yer sarp duvarlar

halinde yükselmektedir. Bu yamaçların bazı kesimlerinde yüksek tepeler vardır. Boğazdan kuzeye doğru gidildikçe (Derbent Çiftliği, Güre ve Yanıkören köyleri civarında), Niketas Khoniates'in belirtildiği⁵⁸ gibi, yamaçların dikliği azalmakta ve topografyada yayvan tepeler (Kaleucu, Kabak ve Ada tepeleri vd.) arasında geniş vadiler (Kuzpınar, Güre, Karapınar ve Kirter vadileri) gözlenmektedir. Keza Orta Kûfi Boğazı'nın kuzeydoğu kesimlerinde, akarsu yatağı ve çevresinde nispeten genişçe alüvyal sahalar yer almaktadır. Diğer taraftan Orta Kûfi Boğazı'nın güney kesiminde de Osmanköy, Çağlayan ve Işıklı'ya doğru depresyon tabanı genişlemekte ve ulaşım kolaylaşmaktadır. Böylelikle Orta Kûfi Boğazı, tarihi kaynaklarda söylendiği gibi, vadinin en dar kesimini oluşturmakta ve bu boğazın her iki tarafında da vadi genişlemektedir.

Kûfi vadisinin taban kesimlerinde ve yamaçlarında, çok sayıda tepeler yer almaktadır. Çelebi Mevkii'nin güneybatısında, çay yatağının batı kıyısında yer alan Asar Tepe (1107 m) ile Orta Kûfi Boğazı'nda Uzunburun Sırtı, 1059 m ve 1072 m rakımlı tepeler de konumu ve görünümü itibarıyla dikkati çekmektedir. Bunlar, Manuel Komnenos'un mektubunda,

“artçılarımız olan Grek, Latin ve diğer milletlerin askerleri düşman oklarına karşı koyamadılar. Şiddetli saldırı ve püskürtme hareketi sırasında askerler yakında bulunan bir tepeye kale niyetine erişmek için ellerinden geleni yaptılar... İnsanlar ve atlar birbirlerini çiğneyerek engel tanımaksızın ileriye atıldıklarında yakındaki bir uçurumdan derin vadiye döküldüler”⁵⁹

şeklinde anlattığı tepelerden biri olmalıdır. Çünkü Bizans ordusunun artçı askerlerinin henüz boğaza tam olarak girmedikleri göz önüne alındığında; derin vadinin kenarındaki kale görünümlü olan bu tepenin, güneyden Orta Kûfi Boğazı'nın giriş kısmının civarında bulunmalıdır.

Diğer önemli bir tepeden ise Niketas Khoniates, *“Ordunun tehlikeli geçidi arkasında bırakmış olan öncü birliği, bir anlamda emniyet arz eden bir tepeyi işgal ederek orada etrafı hendekle çevrili bir ordugâh kurdu”⁶⁰* şeklinde bahsetmektedir. Daha sonra İmparator Manuel Komnenos da bu birliklerin bulunduğu yere; yani tepeye gelmiştir. Sözü edilen Bizans ordugâhının; Derbent Çiftliği'nin kuzeydoğusundaki 1082 rakımlı tepe, Uzun Burun'un doğusunda Tekke/Dilek Ağacı ile Çaput Mevkii arasındaki tepe, Yanıkören Köyü'nün güneybatısında bulunan Kaleucu Tepe (1067 m), kuzeydoğuya doğru Kabak Tepe (1058 m) ve Ada Tepe (1003 m) ile Şeyhyahşi-Yumruca köyleri arasındaki Yukarı Kûfi Boğazı'nın güney yamacında bulunan Pamuklu Tepe (1132 m) civarında kurulmuş ol-

⁵⁸ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *a.g.e.*, s. 238, 239.

⁶⁰ Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 126.

ması ihtimal dâhilinde görünmektedir. Fakat boğazın çıkışından öncü birliklerin ilerlediği mesafe dikkate alındığında; bu ordugâhın Tekke/Dilek Ağacı ile Kabak Tepe arasına rastlayan bir yerde kurulmuş olması ihtimali ağırlık kazanır. Kuşkusuz bu tepelerin tespiti, arazide daha detaylı çalışmaları gerektirmektedir.

Ortadağ ve Burgazdağı'nın Orta Küfi Boğazı'na bakan geniş ve yüksek yamaçlarında gelişen ve vadi tabanında ana akarsuya boşalan yüksek enerjili dereler, kavuşum noktasında, nispeten dirençli kayalarda dar ve derin vadiler ile sel yarınlarını teşkil etmişlerdir. Niketas Khoniates'in eserinin tercüme metninde geçen yarık/hendekler, esasen bunlara karşılık gelir. Örneğin Burgazdağı'nın yamaçlarından kaynaklarını alan Cehennem Dere vadisi, Küfi vadisine kavuştuğu yerde çok dar ve derindir. Hatta burada akarsu 200-250 m uzunluğunda küçük bir kanyon vadi oluşturmuştur. Bu kesimde bazı derelerin vadileri de benzer özelliklerdedir.

- Küfi Çayı'nın yer yer boğaz karakterinde vadi açarak yerleşmiş olduğu topografik çukurluğun uzunluğu 36 km, azami genişliği 1.5-2 km kadardır. Dolayısıyla burası, bütün Bizans ve Türk ordularını içine alacak boyutlara sahiptir. Savaşın şiddetli bir şekilde cereyan ettiği Orta Küfi Boğazı'nın ise, uzunluğu yaklaşık 4.5 km, genişliği 25-40 m ve derinliği 50-100 m kadardır. Boğaz bu kesimde menderî bir uzanış arz etmektedir. Türk ordusu, boğazın bu dar yerinde Bizans ordusunu arkadan ve yanlardan şiddetli bir kuşatmış, öküz ve sürücüsünü öldürerek çok sayıdaki ağır yüklü arabanın vadi tabanındaki yolu kapatmasına yol açmıştır. Böylece tek tek birliklerin bağlantısı kesilen Bizans ordusu, boğaz içinde ileriye, geriye ve yanlara doğru hareket edememiş ve büyük zayıat vermiştir.

- Küfi Çayı yılın önemli bir kısmında akış göstermektedir. Savaşın yapıldığı Eylül ayı ortalama akım değeri 0.262 m³/sn.dir. Fakat bazı yılların Haziran-Eylül ayları arasındaki dönemde tamamen kuruduğu da olmaktadır. Diğer yandan bir mukayese yapılırsa; Küfi Çayı uzunluğu (98.1 km) ve akım miktarı bakımından savaş yeri olduğu ileri sürülen yerlerde bulunan akarsuların en büyüğüdür. Oysa Karamık, Aşağı ve Yukarıkaşıkara ve Düzbel'de kısa boylu, su bölümü hattından belin iki tarafına doğru akış gösteren sel karakterli küçük dereler mevcuttur. Dolayısıyla Küfi Boğazı ile savaşın yapıldığı ileri sürülen diğer yerlerdeki drenaj şebekesi birbirinden farklı özellikler de taşımaktadır.

- Küfi vadisinin doğusunda yer alan Ortadağ ile batısında yer alan Burgazdağı kesiminde farklı türlerden oluşan nispeten iyi nitelikli ormanlar görülmektedir. Şüphesiz Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı 12. yüzyılda Küfi vadisinin doğal bitki örtüsünün günümüzden daha zengin olduğu söylenebilir. Savaş yeri olduğu ileri sürülen diğer yerlerde, Küfi vadisi kadar ağaç formunda ve nispeten sık gelişmiş bir bitki örtüsü gözlenmemektedir.

- Savaşın şiddetlendiği bir sırada Niketas Khoniates ve Manuel Komnenos'un belirttiği gibi bir toz bulutu/fırtınası meydana gelmiştir. Vadi tabanının bazı kesimlerinde (örneğin Çapak Köprüsü kuzeyinde) ve özellikle vadinin genişlediği Derbent Çiftliği, Şeyhyahşi, Yanıkören ve Çevrepınar arasında kil, silt ve kum boyutunda bol miktarda malzeme bulunmaktadır. Savaş hareketliliği veya vadide kanalizasyon olan rüzgâr nedeniyle böyle bir toz bulutu/fırtınasının oluşması mümkün görünmektedir. Ancak bu konuda daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır.

- Kûfi vadisinde Türk ordusunun avantajlı bir şekilde ve önceden konuşlanması, vadi yamaçlarının yukarisından aşağısına doğru artan bir güçle hücum etmesi, ok ve mızrakla saldırıya geçmesi, Bizans ordusunu yanlardan, önden ve arka taraftan kuşatması, topografya bakımından mümkündür.

- Geçide güneyden girişte, Işıklı'nın kuzeydoğu tarafında, Sarıbaba (Bengisu) Tepesi (1297 m)'nin üzerinde, uzaktan veya tepenin eteğinden görünmeyen yıkık bir kalenin temelleri vardır. Ancak tepenin güney eteğinde Dinar Karayolu kenarında (Işıklı Kaynağı'nın yanında) dış kaleye ait bazı sur duvarları görülebilir. Bunlar tepenin güney yamacında gelişen ebuliler tarafından kısmen örtülmüştür. Niketas Khoniates'e göre "Myriokephalon, eski, yıkık ve terk edilmiş bir kaledir. İsmi savaştan sonra almıştır." Bizans ordusu Tzibritze Geçidi'ne girmeden önce terk edilen bu kale ve de yerleşmenin yanındaki, bugünkü Işıklı Kaynakları'nın etrafında konaklamış olmalıdır. Muhtemelen Sultan II. Kılıç Arslan'ın elçilerini de son defa burada kabul etmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı yerin coğrafi özellikleri konusunda Niketas Khoniates'in Historia adlı kitabı ile İmparator Manuel Komnenos'un İngiltere Kralı II. Henry Plantagenet'e gönderdiği mektubunda önemli bilgiler vardır. Manuel Komnenos doğal olarak savaşın yapılış tarzını siyasi bir üslupla anlatmış, Niketas Khoniates ise daha objektif ve nispeten ayrıntılı bir şekilde savaş yerinin özelliklerini belirtmiştir. Bu iki ana tarihi kaynakta geçen coğrafi terimler ve tasvirler, esasında savaşın yeri konusunda önemli kanıtlardır. Bu nedenle tarihi kaynaklarda geçen her bir coğrafi unsur ayrı ayrı ele alınmış ve bunlar nispeten detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Aynı şekilde savaşın yapıldığı ileri sürülen Karamık Beli, Kumdanlı çevresi, Gelendost Ovası, Çardak Geçidi, Düzbel, Akçay (Karanlık) vadisi ve Kûfi Boğazı'nın da coğrafi özellikleri ayrı ayrı ve mukayeseli bir şekilde ele alınmış; tarihi kaynaklarda bahsedilen coğrafi özelliklerle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda savaş yerinin konumu, geçidin doğrultusu, uzunluğu, genişliği, jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri, bitki örtüsü ve toz bulutu/fırtınası gibi konular nispeten detaylı olarak ele alınmıştır. Buna

karşılık savaş yeri konusunda tarihi kaynaklar üzerinden tartışmalara ve izahlara girilmemiştir.

Tarihi kaynaklarda mevcut coğrafi terim ve tasvirlerle, 1/100.000 ve 1/25.000 ölçekli topografya haritaları ve uydu görüntülerinden sağlanan bilgilere ve farklı tarihlerde yerinde yapılan arazi gözlemlerine göre, Myriokephalon Savaşı'nın Kûfi Boğazı'nda yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer yerlerin aksine bu boğazın özellikleri, Niketas Khoniates'in kitabı ile Manuel Komnenos'un mektubunda yer alan coğrafi tasvirler ve savaşın yapılaş tarzı ile tamamen örtüşmektedir. Bundan dolayı Myriokephalon Savaşı'nın yeri, coğrafi bir yaklaşımla ele alındığında; tartışmaya açık bir konu değildir.

Bundan sonra Kûfi Boğazı'nda savaşın yapılaş tarzı ve gelişim seyri ile coğrafi ortam arasındaki ilişkiler daha ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir. Keza iki tarihi kaynakta ifade edilen tepeler (örneğin Bizans ordugâhının yeri) belirlenmelidir. Ayrıca boğaz ve çevresinde az da olsa bazı kalıntıların olabileceği göz önüne alınarak arkeolojik çalışmalar da yapılmalıdır. Kûfi Boğazı ve yakın çevresi koruma altına alınmalıdır. Boğazın girişi ve çıkışına bir anıt ve kitabe, Çivril-Dinar karayolu kenarına Myriokephalon Savaşı'nın önemini belirten ve bilgilendiren bir levha konulmalıdır.

İlk ve orta öğretim ders kitaplarında ve diğer bütün yayınlarda Myriokephalon Savaşı'nın yeri ile ilgili kısımlarda düzeltmeler yapılmalıdır.

Kaynakçalar

Ayiter, Kudret, "Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: 2 (Ayırbaşım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1981, s. 689-701.

Ceylan, Mehmet Akif, *Baklan-Çivril Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Yayınlanmamış), İstanbul, 1998.

Ceylan, Mehmet Akif, Eskikurt, Adnan, "Kûfi Çayı Boğazı'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 2001, s. 123-152.

Chronica Magistri Rogeri De Houedene, Edited by: William Stubbs, M. A., Epistola Manuelis Constantinopolitani Imperatoris ad Regem Angliae Patrem, No. 51, Volume II, Longmans, London, 1869, s. 102-104.

Çay, Mehmet Abdulhalük, "Karamıkbeli (Myriokephalon) Savaşı: I (Savaş Öncesi)", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 245, Ankara, 1983, s. 565-579.

Çay, Mehmet Abdulhalük, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1984.

Dirimtekin, Feridun, *Konya ve Düzbel (1146 ve 1176)*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1944.

Dirimtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı* (Ayrıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 231-260.

Eickhoff, Ekkehard, "Der Ort Der Schlacht von Myriokephalon", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 2 (Ayrıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1981, s. 679-687.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), (Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIX. Dizi-Sayı 18, Ankara, 2001.

Köymen, Mehmet Altay, "801. Yıldönümü Münasebetiyle Miriyokefalon Meydan Muharebesi", *Milli Kültür Dergisi*, Sayı: 9, Ankara, 1977, s. 26-30.

Magdalino, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çeviren: Fikret Işıltan), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayını, XIX. Dizi-Sa. 15, Ankara, 1995.

Nicetae Choniatae, *Historia, Ex Recensione Immanuelis Bekkeri*, Bonnae Impensis, Ed. Weberi, 1835.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çeviren: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, X. Dizi-Sa. 7, Ankara, 1981.

Ramsay, William Mitchell, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Volume I, At The Clarendon Press, Oxford, 1895.

Ramsay, William Mitchell, *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University, No. 20, Aberdeen, 1906.

Ramsay, William Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çeviren: Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1960.

Şekercioğlu, Hüseyin, "Mryofatlon Zaferi ve Yerin Stratejik Önemi", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 1967, s. 831-836.

Şekercioğlu, Hüseyin, "17 Eylül 1176 Gelendost-Miryofatlım Zaferinin 796. Yılı", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 119, Ankara, 1972, s. 1172-1177.

Taeschner, Franz, "Anadolu" [Beşeri Kısmı], *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume I, Leiden, 1960, s. 461-480.

Tomaschek, Wilhelm, *Zur Historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, Sitzungsberichte Philosophisch-Historische Classe, Band CXXIV, Wien, 1891.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, Yayın No. 28, İstanbul, 1984.

Turfan, Kemal, "Myriokephalon Savaşı ve Türk Askeri Tarihindeki Önemi", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983, s. 61-72.

Turfan, Kemal, "Recherches Récentes sur la Bataille de Myriokephalon", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, No: 67, Ankara, 1988, s. 3-27.

Turfan, Kemal, "Myriokephalon Savaşı'nın Yeri Üzerinde Yeni Araştırmalar", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 2 (Ayrıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 1117-1155.

Turfan, Kemal, "Myriokephalon Savaşı Üzerine Yeni Görüşlerimiz ve Anadolu'nun Bir Türk Vatanı Oluşu", *Myriokephalon Savaşı I. ve II. Sempozyum Bildirileri*, Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yayın No. 1, Denizli, 1997, s. 4-26.

Umar, Bilge, "Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi", *Bellekten*, Sayı: 209, AKDITYK, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 99-120.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi-Sa. 163, Ankara, 1982.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich, "Das Genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon", *Byzantinische Zeitschrift*, Volume: 27, Leipzig-Berlin, 1927, s. 288-290.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich, "Manuel Komnenus and Henry Plantagenet", *Byzantinische Zeitschrift*, 29, Leipzig-Berlin, 1929-1930, s. 233-244.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich, *Histoire de L'empire Byzantin*, Tome II (1081-1453), Editions A. Picard, Paris, 1932.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich, *History of the Byzantine Empire*, Volume II (324-1453), The University of Wisconsin Press, Madison and Milwaukee, 1964.